

સંગીત (તબલાં)

ધોરણ 10

પ્રતિજ્ઞાપત્ર

ભારત મારો દેશ છે.

બધા ભારતીયો મારાં ભાઈ-બહેન છે.

હું મારા દેશને ચાહું છું અને તેના સમૃદ્ધ અને
વૈવિધ્યપૂર્ણ વારસાનો મને ગર્વ છે.

હું સદાય તેને લાયક બનવા પ્રયત્ન કરીશ.

હું મારા માતાપિતા, શિક્ષકો અને વડીલો પ્રત્યે આદર રાખીશ
અને દરેક જણ સાથે સભ્યતાથી વર્તીશ.

હું મારા દેશ અને દેશબાંધવોને મારી નિષ્ઠા અર્પું છું.
તેમનાં કલ્યાણ અને સમૃદ્ધિમાં જ મારું સુખ રહ્યું છે.

રાજ્ય સરકારની વિનામૂલ્યે યોજના હેઠળનું પુસ્તક

ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ
'વિદ્યાયન', સેક્ટર 10-એ, ગાંધીનગર-382 010

© ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, ગાંધીનગર
આ પાઠ્યપુસ્તકના સર્વ હક ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળને હસ્તક છે. આ
પાઠ્યપુસ્તકનો કોઈ પણ ભાગ કોઈ પણ રૂપમાં ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક
મંડળના નિયામકની લેખિત પરવાનગી વગર પ્રકાશિત કરી શકાશે નહિ.

વિષય સલાહકાર

શ્રી ભૂપેન્દ્રભાઈ શાહ

લેખન

શ્રી શાંતિભાઈ જેઠવા

શ્રી રમેશભાઈ ભટ્ટ

સમીક્ષા

શ્રી હિતેશ પ્રજાપતિ

શ્રી જિગ્નેશ ટિલાવત

ભાષા શુદ્ધિ

શ્રી પૂર્વબિન ઓઝા

સંયોજન

ડૉ. કિશ્રા દવે

વિષય-સંયોજક (અંગ્રેજી)

નિર્માણ-આયોજન

ડૉ. કમલેશ પરમાર

(નાયબ નિયામક : શૈક્ષણિક)

મુદ્રણ-આયોજન

શ્રી હરેશ એસ. લિમ્બાયિયા

(નાયબ નિયામક : ઉત્પાદન)

પ્રસ્તાવના

રાષ્ટ્રીય અભ્યાસક્રમના અનુસંધાનમાં ગુજરાત રાજ્ય
માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણ બોર્ડ નવા
અભ્યાસક્રમ તૈયાર કર્યા છે. આ અભ્યાસક્રમો ગુજરાત સરકાર
દ્વારા મંજૂર કરવામાં આવ્યા છે.

ગુજરાત સરકાર દ્વારા મંજૂર થયેલા ધોરણ 10ના સંગીત
(તબલાં) વિષયના નવા અભ્યાસક્રમ અનુસાર તૈયાર કરવામાં
આવેલ આ પાઠ્યપુસ્તક વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ મૂકતાં મંડળ આનંદ
અનુભવે છે.

આ પાઠ્યપુસ્તકનું લેખન તથા સમીક્ષા નિષ્ણાંત શિક્ષકો
અને પ્રાધ્યાપકો પાસે કરાવવામાં આવ્યા છે. સમીક્ષકોનાં
સૂચનો અનુસાર હસ્તપ્રતમાં યોગ્ય સુધારાવધારા કર્યા પછી
આ પાઠ્યપુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે.

પ્રસ્તુત પાઠ્યપુસ્તકને રસપ્રદ, ઉપયોગી અને ક્ષતિરહિત
બનાવવા માટે મંડળે પૂરતી કાળજી લીધી છે. તેમ છતાં
શિક્ષણમાં રસ ધરાવનાર વ્યક્તિઓ પાસેથી પાઠ્યપુસ્તકની
ગુણવત્તા વધારે તેવાં સૂચનો આવકાર્ય છે.

એચ.એન.ચાવડા

નિયામક

તા. 17-01-2017

ડૉ. નીતિન પેથાણી

કાર્યવાહક પ્રમુખ

ગાંધીનગર

પ્રથમ આવૃત્તિ : 2017

પ્રકાશક : ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, 'વિદ્યાયન', સેક્ટર 10-એ, ગાંધીનગર વતી
એચ.એન.ચાવડા નિયામક

મુદ્રક :

મૂળભૂત ફરજો

ભારતના દરેક નાગરિકની ફરજ નીચે મુજબ રહેશે :*

- (ક) સંવિધાનને વફાદાર રહેવાની અને તેના આદર્શો અને સંસ્થાઓનો, રાષ્ટ્રધ્વજનો અને રાષ્ટ્રગીતનો આદર કરવાની;
- (ખ) આઝાદી માટેની આપણી રાષ્ટ્રીય લડતને પ્રેરણા આપનારા ઉમદા આદર્શોને હૃદયમાં પ્રતિષ્ઠિત કરવાની અને અનુસરવાની;
- (ગ) ભારતનાં સાર્વભૌમત્વ, એકતા અને અખંડિતતાનું સમર્થન કરવાની અને તેમનું રક્ષણ કરવાની;
- (ઘ) દેશનું રક્ષણ કરવાની અને રાષ્ટ્રીય સેવા બજાવવાની હાકલ થતાં, તેમ કરવાની;
- (ચ) ધાર્મિક, ભાષાકીય, પ્રાદેશિક અથવા સાંપ્રદાયિક ભેદોથી પર રહીને, ભારતના તમામ લોકોમાં સુમેળ અને સમાન બંધુત્વની ભાવનાની વૃદ્ધિ કરવાની, સ્ત્રીઓના ગૌરવને અપમાનિત કરે, તેવા વ્યવહારો ત્યજી દેવાની;
- (છ) આપણી સમન્વિત સંસ્કૃતિના સમૃદ્ધ વારસાનું મૂલ્ય સમજી તે જાળવી રાખવાની;
- (જ) જંગલો, તળાવો, નદીઓ અને વન્ય પશુપક્ષીઓ સહિત કુદરતી પર્યાવરણનું જતન કરવાની અને તેની સુધારણા કરવાની અને જીવો પ્રત્યે અનુકંપા રાખવાની;
- (ઝ) વૈજ્ઞાનિક માનસ, માનવતાવાદ અને જિજ્ઞાસા તથા સુધારણાની ભાવના કેળવવાની;
- (ટ) જાહેર મિલકતનું રક્ષણ કરવાની અને હિંસાનો ત્યાગ કરવાની;
- (ઠ) રાષ્ટ્ર પુરુષાર્થ અને સિદ્ધિનાં વધુ ને વધુ ઉન્નત સોપાનો ભણી સતત પ્રગતિ કરતું રહે એ માટે, વૈયક્તિક અને સામૂહિક પ્રવૃત્તિનાં તમામ ક્ષેત્રે શ્રેષ્ઠતા હાંસલ કરવાનો પ્રયત્ન કરવાની;
- (ડ) માતા-પિતાએ અથવા વાલીએ 6 વર્ષથી 14 વર્ષ સુધીની વયના પોતાના બાળક અથવા પાલ્યને શિક્ષણની તકો પૂરી પાડવાની.

* ભારતનું સંવિધાન : કલમ 51-ક

શિક્ષકો માટે

ધોરણ 10 સંગીતના અભ્યાસક્રમમાં

- (1) સંગીત કંઠ્ય (ગાયન) અને સ્વરવાદનાં અભ્યાસક્રમ મુજબ આપેલ છે. જેમાંથી ક્રિયાત્મકના એકમમાં આપેલ કંઠ્યના વિદ્યાર્થીઓને કંઠ્યના (ગાયન) અને સ્વરવાદના વિદ્યાર્થીઓને પોતાના સ્વરવાદ પ્રમાણે ક્રિયાત્મક (પ્રાયોગિક) આ સાથેના અભ્યાસક્રમ મુજબ તૈયારી કરાવવાની રહેશે.
સૈધ્ધાંતિક વિષય કંઠ્ય (ગાયન) અને સ્વરવાદના વિદ્યાર્થીઓ માટે સમાન (એક સરખો) રહેશે.
- (2) સંગીત (તબલાં) અભ્યાસક્રમનું પુસ્તક અલગ રીતે તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. તે પ્રમાણે તાલવાદ (તબલાં)ના વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ કરાવવાનો રહેશે. જેમાં વિદ્યાર્થીઓએ અભ્યાસક્રમ મુજબ ક્રિયાત્મક (પ્રાયોગિક) અને સૈધ્ધાંતિક (શાસ્ત્ર)ની તૈયારી કરાવવાની રહેશે.
- (3) સંગીત (કંઠ્ય) અને સંગીત (સ્વરવાદ) ના વિદ્યાર્થીઓ માટે લેખિત પરીક્ષા ભાગ-1 રહેશે. જ્યારે સંગીત (તબલાં)ના વિદ્યાર્થીઓ માટે ભાગ-2 રહેશે.
- (4) પ્રશ્નપત્રમાં ભાગ-1 અને ભાગ-2 છાપવામાં આવશે.
- (5) સંગીત કંઠ્ય અને સ્વરવાદ અને તબલાંના અભ્યાસક્રમનું આયોજન વર્ગદીઠ ‘પાંચ’ તાસ (Period)નું છે.
- (6) આ પુસ્તકમાં ‘વિભાગ-1’માં સૈધ્ધાંતિક (શાસ્ત્ર) અને ‘વિભાગ-2’માં ક્રિયાત્મક (પ્રાયોગિક)નો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. કંઠ્ય સંગીતના વિદ્યાર્થીઓને ક્રિયાત્મક (પ્રાયોગિક)માં ગાયનની (ગાવાની) તાલીમ આપવાની રહેશે. જેમાં આ પાઠ્યપુસ્તકમાં આપેલ બંદિશો અને આલાપ-તાન શીખવાડવાની રહેશે. જ્યારે સ્વરવાદના વિદ્યાર્થીઓને તેમણે પસંદ કરેલા સ્વરવાદ જ તૈયાર કરાવવાના રહેશે.
સ્વરવાદના વિદ્યાર્થીઓને નીચેના સ્વરવાદમાંથી ગમે તે એક સ્વરવાદનો વિકલ્પ પસંદ કરવો જેવાં કે
- (1) હાર્મોનિયમ (2) વાંસળી (3) સિતાર (4) સરોદ (5) વાયોલીન (6) દિલરૂબા (7) ગિટાર (8) મેન્ડોલીન આ સ્વરવાદોમાંથી ગમે તે એક સ્વરવાદમાં પાઠ્યપુસ્તક આધારિત ગતની તૈયારી કરાવવાની રહેશે.
- (7) આધુનિક સાધનોથી સજ્જ એવા અલગ સંગીત વર્ગની જોગવાઈ હોવી ઈચ્છનીય છે. સંગીતના આધુનિક ઉપયોગી ઈલેક્ટ્રોનિક ઉપકરણો જેવા કે, સ્વરપેટી, તાનપુરો, તાલયંત્ર, ડીવીડી પ્લેયર, માઈક્રોફોન, કિ-બોર્ડ, રેકોર્ડિંગ સિસ્ટીમ, સીડી તેમજ વિવિધ તાલને લગતાં ઉપકરણો સાથે અલાયદા વર્ગખંડની ભારતીય બેઠક સહિતની વ્યવસ્થા હોવી જરૂરી છે.
- (8) વિદ્યાર્થીઓની રંગમંચ તરફ દૃષ્ટિ કેળવીને તેઓનો આત્મવિશ્વાસ કેળવાય, રિયાઝ દ્વારા નૈસર્ગિક મધુર કંઠ કેળવાય. સ્વર, રાગ, તાલનું જ્ઞાન મેળવી વિદ્યાર્થી રંગમંચનું સ્થાન મેળવે તે આ પાઠ્યપુસ્તકનો ઉદ્દેશ છે.
- (9) વિદ્યાર્થી સંગીતની રસયેતનાનો અનુભવ કરે, આનંદ માણે, કદર કરે, તે ઉપરાંત લોકસંગીતના પરંપરા મુજબના ઢાળ, સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણો અને અવાજ કાઢવાની સાચી ટેવ પડે, શ્વાસોશ્વાસની વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ કેળવાય અને બૌદ્ધિક સમજ કેળવાય એ આ પાઠ્યપુસ્તકનો ઉદ્દેશ છે. વિદ્યાર્થીઓની રચનાત્મક (Creative) શક્તિઓને હરહંમેશ બિરદાવી જોઈએ.
- (10) ધોરણ 10 તબલાં વિષયની સૈધ્ધાંતિક અને પ્રાયોગિક પરીક્ષા બોર્ડ કક્ષાએ લેવામાં આવશે.

આ પાઠ્યપુસ્તક વિશે...

શિક્ષણનો અંતિમ ઉદ્દેશ માનવીના જ્ઞાન અને ઉચ્ચતમ ભાવનાઓનો વિકાસ અને સંસ્કારોનું સિંચન કરવાનો છે. તદ્ઉપરાંત, સંગીતમાં તાલ પ્રત્યે અભિરુચિ કેળવાય, સંગીતમાં રસ ઉત્પન્ન થાય તે રીતે શિષ્ટ સંગીતની સમજ ધરાવતા સમાજનું નિર્માણ થાય, તે પણ છે.

સંગીત વિદ્યામાં તાલ એ સંગીતનો પ્રાણ છે. તાલ એ ગાયન, વાદન અને નૃત્યની સર્જનાત્મક કલાને જીવંત બનાવી કલાકારની રંગમંચ પ્રસ્તુતિની સુંદરતામાં વધારો કરે અને રસજ્ઞ શ્રોતાઓના ચિત્તને પ્રસન્નતાથી ભરી દઈ આનંદ આપે એવી તાલની સજાવટ માટે વિદ્યાર્થી પ્રત્યક્ષ ગુરુ પાસે તાલીમ લઈ તાલના વિવિધ ઠેકા, માત્રા સાથે લયની સમજ સાથસંગત માટે કેળવે તે અત્યંત જરૂરી છે.

વહેતા સમયને લયથી બાંધવો એ તાલ. તાલ એ ગાયન, વાદન કે નૃત્યની ક્રિયામાં પ્રાણ પૂરી ગીતને ગતિ આપે છે. ભારતીય તાલવાદ્યોમાં ચામડાથી મઢેલા વાદ્યો જેવા કે, પખવાજ, તબલા, ઢોલ, ઢોલક, નાલ વગેરેમાંથી નીકળતો ઘેરો અવાજ ગાયન - વાદનની ક્રિયામાં ભળી જઈ ક્રિયાને નિયંત્રિત કરી, કલાકારની કલ્પના શક્તિમાં વધારો કરી ઉત્સાહ વધારે છે અને શ્રોતાઓના મન-હૃદયને આનંદીત કરે એવું ખાસ વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવાની તાકાત તાલમાં રહેલી છે.

ભારતીય સંગીતમાં તાલ એક અને એના સ્વરૂપ અનેક છે. ગાયન, વાદન અને નૃત્યની ક્રિયામાં આંટીઘૂંટીમાં તાલ રચાય છે. તાલ રમે છે અને રમાડે છે. તાલમાં લયકારીનું ગણિત અને સમયના સૂક્ષ્મ ભાગની ગણતરી થાય છે. જે ભારતીય તાલની વિશિષ્ટતા છે. ભારતીય સંગીત સ્વરપ્રધાન છે. જ્યારે વિદેશી સંગીત તાલ પ્રધાન છે.

આ પુસ્તકમાં અવનઘ વાદ્ય - તબલાનો પૂર્ણ પરિચય તથા તે વાદ્યોને કેવી રીતે વગાડવા તેની રીત, તેના વિવિધ ગુણો અને અલગ-અલગ માત્રાઓ અને બોલથી બનતા તાલ કેવી રીતે વાગે તે સરળ શાસ્ત્રીય રીતે સમજાવવામાં આવ્યું છે.

તબલા વાદનને સમજવા માટે લય, તાલ, સમ, ખાલી, કાયદા, ટુકડા, રેલા, પરન વિગેરે પારિભાષિક શબ્દોનો પરિચય ઉદાહરણ સહિત સમજાવવામાં આવેલ છે.

વિદ્યાર્થીઓ આવી તબલાવાદનની પ્રયોગલક્ષી પ્રવૃત્તિઓ વ્યક્તિગત અને સામૂહિક રીતે કરશે, તેવી અપેક્ષા સહ.

અનુક્રમણિકા

વિભાગ 1 : સૈદ્ધાંતિક

1.	તબલાવાદન	1
2.	તાલ લિપિબદ્ધ શૈલી	5
3.	પારિભાષિક શબ્દોની વ્યાખ્યા	11
4.	ભારતીય વાદ્ય વર્ગીકરણ	16
5.	તાલ-લિપિ પદ્ધતિ	18
6.	જીવન પરિચય	20
7.	બોલોની નિકાસ	24
8.	તબલાના ઘરાના	26

વિભાગ-2 ક્રિયાત્મક

1.	દુગુન સાથે તાલ લિપિબદ્ધ	29
2.	તાલના વિવિધ બોલો	33
3.	બોલ વગાડવાની રીત	40
4.	તાલ ઝપતાલમાં કાયદા, પલટા, તિહાઈ	42
5.	તાલ રૂપકમાં કિસ્મ અને તિહાઈ	45
6.	તાલ દાદરા અને કહરવામાં લગ્ગી	46
7.	ભારતના પ્રસિદ્ધ તબલાવાદકો	47

વિભાગ 1 : સૈદ્ધાંતિક

1

તબલાવાદન

પ્રસ્તાવના :

આ એકમમાં તબલાના વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસક્રમમાં આવતા તાલો જેવા કે ધમાર, દીપચંદી, ચૌતાલ, ઝપતાલ, એકતાલની વિસ્તૃત માહિતી આપવામાં આવી છે. વળી, દરેક તાલની વિશેષતા અને ખાસ કરીને કઈ ગાયકીમાં સંગત માટે તે ઉપયોગી છે આ બધી માહિતી તેમને પ્રાપ્ત થાય અને તેઓ સારા તબલાવાદક બને તે માટેનું જરૂરી માર્ગદર્શન અને પ્રેરણા આ એકમમાં આપવામાં આવ્યું છે. ઉપરાંત દરેક તાલ કયા વાદ્ય પર વગાડવામાં આવે છે, તેમજ તેના બાજ વગેરે બાબતોની માહિતીનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. સિંગલ અને દુગુન લયનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને તાલને કેવી રીતે લયમાં લખવામાં આવે છે તેનું જ્ઞાન આ એકમ દ્વારા આપવાનો પ્રયત્ન છે.

(1) તાલ : ધમાર

આ તાલને ‘ખુલ્લાબાજનો તાલ’ કહેવામાં આવે છે. આ તાલને પખાવજ પર વગાડવામાં આવે છે. ધમાર નામની ગાયન શૈલીમાં આ તાલ સાથ-સંગતમાં ઉપયોગમાં લેવાય છે. પખાવજ પર વગાડવામાં આવતો હોવાથી આ તાલના બોલ ખુલ્લા અને જોરદાર છે. આ તાલની પ્રકૃતિ ગંભીર છે. આ તાલમાં પખાવજ પર સ્વતંત્ર વાદન પણ કરવામાં આવે છે. જેમાં પરન, રેલા, ટુકડા, તિહાઈ વગેરે વગાડવામાં આવે છે. નૃત્યમાં પણ આ તાલનો ઉપયોગ થાય છે. આ તાલને મોટે ભાગે મધ્યલયમાં જ વગાડવામાં આવે છે.

તાલ માહિતી

માત્રા-14	વિભાગ-4			તાલી-1, 6, 11 માત્રા પર					ખાલી - 8 માત્રા પર						
માત્રા	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	1
બોલ	ક	ધિ	ટ	ધિ	ટ	ધા	ડ	ગ	તિ	ટ	તિ	ટ	તા	ડ	ક
તાલ ચિહ્ન	×					2		0			3				×

તાલ-ધમાર દુગુન લયમાં

1 2 3 4	5 6	7 8	9 10	11 12 13 14	1 2 3 4	5 6	7 8	9 10 11	12 13 14	1
કધિ ટધિ	ટધા	ડગ	તિટ	તિટ તાડ	કધિ ટધિ	ટધા	ડગ	તિટ	તિટ તાડ	ક
×				2	0		3			×

(2) તાલ - દીપચંદી

આ તાલ ઠુમરી તથા હોરી અંગની ગાયકી સાથે સાથ-સંગતનો તાલ છે. આ તાલને ‘ચાંચર તાલ’ પણ કહેવામાં આવે છે. આ તાલમાં સ્વતંત્ર વાદન કરવામાં આવતું નથી, એટલે આ તાલમાં કાયદા, પેશકાર, રેલા વગેરે વગાડવામાં આવતા નથી. ફક્ત નાના નાના મોહરા, મુખડાનો ક્યારેક ઉપયોગ કરી શકાય છે. ઠુમરી ગાયનની બદલ કરતી વખતે દીપચંદી તાલમાંથી ત્રિતાલમાં કહરવા છંદનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે ત્યારબાદ તેમાં લગ્ગી અને લડી વગાડવામાં આવે છે. આ તાલને તબલા પર વગાડવામાં આવે છે. આ તાલ બંધ બાજનો તાલ છે. આ તાલનો ઉપયોગ મધ્યલયમાં જ થાય છે. વિલંબિત લયમાં વગાડાતો નથી.

તાલ માહિતી

માત્રા-14		વિભાગ-4		તાલી-1, 4, 11 માત્રા પર				ખાલી - 8 માત્રા પર							
માત્રા	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	1
બોલ	ધા	ધિં	ડ	ધા	ધા	તિં	ડ	તા	તિં	ડ	ધા	ધા	ધિં	ડ	ધા
તાલ ચિહ્ન	×			2				0			3				×

તાલ - દીપચંદી દુગુન લયમાં -

માત્રા	1 2	3 4	5 6	7 8	9 10	11 12	13 14	
બોલ	ધાધિં	ડધા	ધાતિં	ડતા	તિંડ	ધાધા	ધિંડ	
તાલ ચિહ્ન	×			2				

	1 2	3 4	5 6	7 8	9 10	11 12	13 14	1
	ધાધિં	ડધા	ધાતિં	ડતા	તિંડ	ધાધા	ધિંડ	ધા
	0			3				×

(3) તાલ - ચૌતાલ

આ તાલ ખુલ્લા બાજનો તાલ છે. આ તાલના બોલ ખુલ્લા અંગના હોવાથી પખાવજ પર વગાડવામાં આવે છે. આ તાલ ખૂબ જ જૂનો અને પ્રસિદ્ધ તાલ છે. ધૃપદ અંગની ગાયકીમાં પખાવજ પર સંગત કરવા માટે પ્રસિદ્ધ તાલ છે. આ તાલમાં પખાવજ પર સ્વતંત્ર વાદન પણ કરવામાં આવે છે. જેમાં ટુકડા, પરન, રેલા, તિહાઈ જેવા પ્રકારો વગાડવામાં આવે છે. આ તાલની માત્રા, તાલી, ખાલી તથા વિભાગ બંધ બાજનો તાલ એકતાલ પ્રમાણે છે. આ તાલમાં ચાર તાલી આવતી હોવાથી આ તાલને ચાર તાલના નામથી પણ ઓળખવામાં આવે છે.

તાલ - માહિતી

માત્રા - 12, વિભાગ-6, તાલી- 1, 5, 9, 11 માત્રા પર ખાલી - 3, 7 માત્રા પર

માત્રા	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	1
બોલ	ધા	ધા	દિં	તા	કિટ	ધા	દિં	તા	તિટ	કત	ગદિ	ગન	ધા
તાલ ચિહ્ન	×		0		2		0		3		4		×

તાલ - ચૌતાલ દુગુન લયમાં -

માત્રા	1 2	3 4	5 6	7 8	9 10	11 12	1 2	3 4
બોલ	ધાધા	દિંતા	કિટધા	દિંતા	તિટકત	ગદિગન	ધાધા	દિંતા
તાલ ચિહ્ન	×		0		2		0	

માત્રા	5 6	7 8	9 10	11 12	1
બોલ	કિટધા	દિંતા	તિટકત	ગદિગન	ધા
તાલ ચિહ્ન	3		4		×

(4) તાલ - ઝપતાલ

આ તાલ બંધ બાજમાં વગાડવામાં આવે છે. આ તાલને તબલા પર વગાડવામાં આવે છે અને ખૂબ પ્રચલિત તાલ માનવામાં આવે છે. ખ્યાલ ગાયન અને સ્વર વાદ્યની સાથે સંગતમાં ઉપયોગી તાલ છે તથા આ તાલમાં સ્વતંત્ર તબલાવાદન પણ કરવામાં આવે છે. જેમાં પેશકાર, કાયદા, પલ્લા, તિહાઈ, ટુકડા, મુખડા, પરન, રેલા, ગત વગેરે વગાડવામાં આવે છે. મોટે ભાગે આ તાલનો ઉપયોગ મધ્યલયમાં થાય છે. કથક નૃત્યમાં પણ આ તાલનો ઉપયોગ થાય છે,

તાલ-માહિતી

માત્રા - 10 વિભાગ-4 તાલી-1, 3, 8 માત્રા પર ખાલી - 6 માત્રા પર

માત્રા	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	1
બોલ	ધીં	ના	ધીં	ધીં	ના	તીં	ના	ધીં	ધીં	ના	ધીં
તાલ ચિન્હ	×		2			0		3			×

તાલ - ઝપતાલ દુગુન લયમાં -

માત્રા	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	1
બોલ	ધીંના	ધીંધીં	નાતીં	નાધીં	ધીંના	ધીંના	ધીંધીં	નાતીં	નાધીં	ધીંના	ધીં
તાલ ચિન્હ	×		2			0		3			×

(5) તાલ - એકતાલ

આ તાલને બંધબાજમાં વગાડવામાં આવે છે. આ તાલને તબલા પર વગાડવામાં આવે છે. ખ્યાલ અંગની ગાયકીમાં સંગત માટે ખૂબ જ પ્રચલિત તાલ છે. આ તાલની રચના ખ્યાલ અંગની ગાયન રચના જ્યારે બની ત્યારે સંગત માટે કરવામાં આવી છે એમ માનવામાં આવે છે. આ તાલની વિશેષતા એવી છે કે આ તાલ ત્રણે લય એટલે કે વિલંબિતલય, મધ્યલય, દ્રુતલય એમ ત્રણેય લયમાં આસાનીથી વગાડી શકાય છે તેમજ આ તાલમાં તબલા સોલો વાદન પણ કરવામાં આવે છે એટલે એમાં કાયદા, પેશકાર, પલ્લા, તિહાઈ, મુખડા, ટુકડા, પરન, ચક્રદાર, રેલા, ગત વગેરે વગાડવામાં આવે છે. આમ આ તાલ સોલો અને સંગતમાં ખૂબ જ ઉપયોગી તાલ છે.

તાલ-માહિતી

માત્રા-12, વિભાગ-6, તાલી-1, 5, 9, 11 માત્રા પર, ખાલી 3, 7 માત્રા પર

માત્રા	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	1
બોલ	ધીં	ધીં	ધાગે	તિરકટ	તૂં	ના	ક	તા	ધાગે	તિરકટ	ધીં	ના	ધીં
તાલ ચિન્હ	×		0		2		0		3		4		×

તાલ - એકતાલ દુગુનલય

માત્રા	1 2	3 4	5 6	7 8	9 10	11 12	1 2	3 4
બોલ	ધીંધીં	ધાગે તિરકિટ	તૂંના	ક-ત્તા	ધાગે તિરકિટ	ધીંના	ધીંધીં	ધાગે તિરકિટ
તાલ ચિહ્ન	x		0		2		0	

માત્રા	5 6	7 8	9 10	11 12	1
બોલ	તૂંના	ક-ત્તા	ધાગે તિરકિટ	ધીંના	ધીં
તાલ ચિહ્ન	3		4		x

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો.

- (1) તાલ ધમારની માત્રા કેટલી છે ?
- (2) તાલ દીપચંદીનો ઉપયોગ કઈ ગાયકીમાં થાય છે ?
- (3) તાલ ચૌતાલના કેટલા વિભાગ છે ?
- (4) તાલ ઝપતાલ કયા બાજનો તાલ છે ?
- (5) તાલ એકતાલનો ઉપયોગ કઈ ગાયકીની સંગત કરવામાં થાય છે ?

(2) નીચેના પ્રશ્નોના સાચા જવાબ સામે ✓ટીક કરો.

- (1) તાલ ધમારને કયા તાલ વાદ્ય પર વગાડવામાં આવે છે ?
 (અ) તબલા (બ) ઢોલક (ક) મૃદંગમ્ (ડ) પખાવજ
- (2) તાલ ધમાર કઈ ગાયકીમાં સંગત કરવા માટે ઉપયોગી છે ?
 (અ) હોરી (બ) કજરી (ક) ધમાર (ડ) ચૈતી
- (3) તાલ દીપચંદીનો ઉપયોગ કઈ ગાયકીમાં વધુ થાય છે ?
 (અ) ખ્યાલ (બ) ધૃપદ (ક) દુમરી (ડ) લોકસંગીત
- (4) તાલ ચૌતાલને કયા બાજમાં વગાડવામાં આવે છે ?
 (અ) નૃત્યબાજ (બ) બંધ બાજ (ક) ખુલ્લા બાજ
- (5) તાલ ઝપતાલનો ઉપયોગ કયા લયમાં થાય છે.
 (અ) વિલંબિત (બ) મધ્યલય (ક) દ્રુતલય
- (6) તાલ એકતાલમાં કેટલી તાલી આવે છે ?
 (અ) ત્રણ (બ) બે (ક) ચાર (ડ) છ

* * *

પ્રસ્તાવના :

આ એકમ દ્વારા ક્રિયાત્મક અભ્યાસક્રમમાં આવતા તાલમાં કાયદા, પલ્ટા, તિહાઈ, કિસ્મ, મુખડા, ટુકડા, ચક્રદાર વગેરેને તાલની ભાષામાં કેવી રીતે લખાય છે. તેનું જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું છે. દરેક બોલને તાલની તાલી, ખાલી વિભાગમાં લખવાનું જ્ઞાન આ એકમ દ્વારા પ્રાપ્ત થશે.

(1) તાલ-ત્રિતાલ (માત્રા 16)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	1
ધા	ધીં	ધીં	ધા	ધા	ધીં	ધીં	ધા	ધા	તીં	તીં	તા	તા	ધીં	ધીં	ધા	ધા
×				2				0				3				×

કિસ્મ

(1)	ધા	ધીં	ધીં	ધા	ધાધા	ધીં	ધીં	ધા	ધા	તીં	તીં	તા	તાતા	ધીં	ધીં	ધા
×					2				0				3			
(2)	ધા	ધીં	ધીં	ધાધા	ધા	ધીં	ધીં	ધાધા	ધા	તીં	તીં	તાતા	તા	ધીં	ધીં	ધાધા
×				2				0				3				
(3)	ધા	ધીં	ધીં	ધા	ત્રક	ધીં	ધીં	ધા	ધા	તીં	તીં	તા	ત્રક	ધીં	ધીં	ધા
×				2				0				3				
(4)	ધા	ધીં	ધીં	ધા	ધાગે	ધીં	ધીં	ધા	ધા	તીં	તીં	તા	તાકે	ધીં	ધીં	ધા
×				2				0				3				
(5)	ધા	ધીં	ધીં	ધા	તિટ	ધીં	ધીં	ધા	ધા	તીં	તીં	તા	તિટ	ધીં	ધીં	ધા
×				2				0				3				

(2) તાલ-ઝપતાલ : (માત્રા-10)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	1
ધીં	ના	ધીં	ધીં	ના	તીં	ના	ધીં	ધીં	ના	ધીં
×		2			0		3			×

કિસ્મ

(1)	ધીં	ના	ધીં	ધીં	નાના	તીં	ના	ધીં	ધીં	નાના
×			2			0		3		
(2)	ધીં	નાના	ધીં	ધીં	નાના	તીં	નાના	ધીં	ધીં	નાના
×			2			0		3		

(3)	ધીં	ના	ધાગે	ધીં	ના	તીં	ના	ધાગે	ધીં	ના
×			2			0		3		
(4)	ધીં	તીટ	ધીં	ધીં	ના	તીં	તીટ	ધીં	ધીં	ના
×			2			0		3		
(5)	ધીં	ના	ત્રક	ધીં	ના	તીં	ના	ત્રક	ધીં	ના
×			2			0		3		

(3) તાલ-રૂપક (માત્રા-7)

1	2	3	4	5	6	7	1
તીં	તીં	ના	ધીં	ના	ધીં	ના	તીં
0			2		3		0

કિસ્મ

(1)	તીં	તીં	ના	ધીં	નાના	ધીં	નાના
0				2		3	
(2)	તીં	તીં	નાના	ધીં	નાના	ધીં	નાના
0				2		3	
(3)	તીં	તીં	નાના	ધીંધીં	નાના	ધીંધીં	નાના
0				2		3	
(4)	તીં	તીં	ના	ધીં	તિરકિટ	ધીં	ના
0				2		3	
(5)	તીં	તીં	ના	ધીં	તિરકિટ	ધીંધીં	નાના
0				2		3	

તાલ-ત્રિતાલ-કાયદો સિંગલ લયમાં -

ધા	ત્રક	ધીંના	ગીના	ધાગે	ત્રક	ધિંના	ગિના	ધાગે	નધા	ત્રક	ધિન	ધાગે	ત્રક	તીંના	કિના
×				2				0				3			
તા	ત્રક	તિના	કિના	તાકે	ત્રક	તિંના	કિના	ધાગે	નધા	ત્રક	ધિન	ધાગે	ત્રક	ધિંના	ગીના
×				2				0				3			

કાયદો - દુગુન લયમાં -

ધાડત્રક	ધિંનાગીના	ધાગેત્રક	ધિંનાગીના	ધાગેનધા	ત્રકધિન	ધાગેત્રક	તિંનાકિના
×				2			
તાડત્રક	તિંનાકિના	તાકેત્રક	તિંનાકિના	ધાગેનધા	ત્રકધિન	ધાગેત્રક	ધિંનાગીના
0				3			

પલટા-1

ધાડત્રક	ધિંનાગીના	ધાગેત્રક	ધિંનાગીના	ધાડત્રક	ધિંનાગીના	ધાગેત્રક	ધિંનાગીના
×				2			
ધાડત્રક	ધિંનાગીના	ધાગેત્રક	ધિંનાગીના	ધાગેનધા	ત્રકધિન	ધાગેત્રક	તિંનાકિના
0				3			
તાડત્રક	તિંનાકિના	તાકેત્રક	તિંનાકિના	તાડત્રક	તિંનાકિના	તાકેત્રક	તિંનાકિના
×				2			
ધાડત્રક	ધિંનાગીના	ધાગેત્રક	ધિંનાગીના	ધાગેનધા	ત્રકધિના	ધાગેત્રક	ધિંનાગીના
0				3			

પલટા-2

ધાડત્રક	ધિંનાગીના	ધાગેત્રક	ધિંનાગીના	ધાગેત્રક	ધિંનાગીના	ધાગેત્રક	ધિંનાગીના
×				2			
ધાડત્રક	ધિંનાગીના	ધાગેત્રક	ધિંનાગીના	ધાગેનધા	ત્રકધિન	ધાગેત્રક	તિંનાકિના
0				3			
તાડત્રક	તિંનાકિના	તાકેત્રક	તિંનાકિના	તાકેત્રક	તિંનાકિના	તાકેત્રક	તિંનાકિના
×				2			
ધાડત્રક	ધિંનાગીના	ધાગેત્રક	ધિંનાગીના	ધાગેનધા	ત્રકધિન	ધાગેત્રક	ધિંનાગીના
0				3			

તિહાઈ -

ધાડત્રક	ધિંનાગીના	ધાગેત્રક	ધિંનાગીના	ધાડડડ	ડડડડ	ધાડત્રક	ધિંનાગીના
×				2			
ધાગેત્રક	ધિંનાગીના	ધાડડડ	ડડડડ	ધાડત્રક	ધિંનાગીના	ધાગેત્રક	ધિંનાગીના
0				3			×

તાલ-ત્રિતાલ.

મુખડા

- (1) ધા ધીં ધીં ધા | ધા ધીં ધીં ધા | ધા તીં તીં તા | તિરકિટ તકતા તિરકિટ ધાતિ | ધા
 × 2 0 3 ×
- (2) ધા ધીં ધીં ધા | ધા ધીં ધીં ધા | ધા તીંના કિડનગ તીંના કિડનગ તિરકિટ તકતા તિરકિટ ધા
 × 2 0 3 ×
- (3) ધા તિંના કિડનગ તિંના | કિડનગ તિરકિટ તકતા તિરકિટ |
 × 2
 ધા તિરકિટ તકતા તિરકિટ | ધા તિરકિટ તકતા તિરકિટ | ધા
 0 3 ×

તાલ-ત્રિતાલ

ટુકડા

- (1) કત્ત તિટ ગેગે તિટ | કત્ત કત્ત ગેગે તિટ |
 × 2
 ગેગે તિટ ધા- ગેગે | તિટ ધા ગેગે તિટ | ધા
 0 3 ×
- (2) કત્ત તિટ ગેગે તિટ | કત્ત કત્ત ગેગે તિટ |
 × 2
 ધાધા તુંના ધા- ધાધા | તુંના ધા ધાધા તુંના | ધા
 0 3
- (3) કત્ત તિટ ગેગે તિટ | કત્ત કત્ત ગેગે તિટ |
 × 2
 કત્ત ગેગે તિટ કત્ત | ધા કત્ત ધા કત્ત | ધા
 0 3 ×

તાલ-ત્રિતાલ

ચક્રદાર ટુકડા

- કત્ત તિટ ગેગે તિટ | કત્ત કત્ત ગેગે તિટ
 × 2
 કત્ત ગેગે તિટ કત્ત | ધા - કત્ત ગેગે
 0 3
 તિટ કત્ત ધા - | કત્ત ગેગે તિટ કત્ત
 × 2

ધા	-	-	-	કત્	તિટ	ગેગે	તિટ
0				3			
કત્	કત્	ગેગે	તિટ	કત્	ગેગે	તિટ	કત્
×				2			
ધા	-	કત્	ગેગે	તિટ	કત્	ધા	-
0				3			
કત્	ગેગે	તિટ	કત્	ધા	-	-	-
×				2			
કત્	તિટ	ગેગે	તિટ	કત્	કત્	ગેગે	તિટ
0				3			
કત્	ગેગે	તિટ	કત્	ધા	-	કત્	ગેગે
×				2			
તિટ	કત્	ધા	-	કત્	ગેગે	તિટ	કત્
0				3			ધા
							×

તાલ-ત્રિતાલ આડી લયમાં સાધારણ ચક્રદાર પરન

ધાડન	ધિકિટ	ધાતિરકિટ	ધિકિટ	કત્તુતિ	ટતિટ	કતાગ	દિગન
×				2			
તકિટ	તાડન	તાડડ	ડડક	ધાડન	ધાડન	ધાડક	ધાડન
0				3			
ધાડન	ધાડક	ધાડન	ધાડન	ધાડડ	ડડડ	ધાડન	ધિકિટ
×				2			
ધાતિરકિટ	ધિકિટ	કત્તુતિ	ટતિટ	કતાગ	દિગન	તિકિટ	તાડન
0				3			
તાડડ	ડડડક	ધાડન	ધાડન	ધાડક	ધાડન	ધાડન	ધાડક
×				2			
ધાડન	ધાડન	ધાડડ	ડડડ	ધાડન	ધિકિટ	ધાતિરકિટ	ધિકિટ
0				3			
કત્તુતિ	ટતિટ	કતાગ	દિગન	તકિટ	તાડન	તાડડ	ડડક
×				2			
ધાડન	ધાડન	ધાડક	ધાડન	ધાડન	ધાડક	ધાડન	ધાડન
0				3			ધા
							×

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા પ્રશ્નોના 'હા' અથવા 'ના'માં જવાબ લખો.

- (1) તાલને વિવિધ રૂપે વગાડવાને 'ઠેકા' કહેવામાં આવે છે. ☐
- (2) જોરદાર અને ખુલ્લા બોલને 'કાયદા' કહેવામાં આવે છે. ☐
- (3) કાયદાના બોલને વિવિધ રૂપે વગાડવામાં આવે તેને 'પલટા' કહેવામાં આવે છે. ☐
- (4) કોઈ પણ બોલને બે વખત વગાડવાને 'તિહાઈ' કહેવામાં આવે છે. ☐
- (5) સમ પકડવા માટે ઉપયોગમાં લેવાતા નાના બોલને 'મુખડા' કહેવામાં આવે છે. ☐
- (6) મોટે ભાગે ટુકડા એક યા બે આવર્તનમાં વગાડવામાં આવે છે. ☐
- (7) ચક્રદાર પરન કે ટુકડા બંધબાજમાં વગાડવામાં આવે છે. ☐

* * *

પ્રસ્તાવના :

તબલા શીખતા વિદ્યાર્થીને પારિભાષિક શબ્દોનું જ્ઞાન હોવું જરૂરી છે દા. ત. તિહાઈ કોને કહેવાય ? તો એ કોઈ પણ બોલને ત્રણ વખત વગાડતો હોય પણ આને જ તિહાઈ કહેવાય એવી ખબર પડે, માટે જ વિવિધ પારિભાષિક શબ્દોનું જ્ઞાન જરૂરી છે. તિહાઈ અને તેના પ્રકાર, ચક્રદાર, રેલા, પેશકાર, ઉઠાન, લગ્ગી, તિસ્ત્ર, ચતુસ્ત્ર, સંગત, બંધબાજ, ખુલ્લાબાજ આ બધું જ તબલાવાદનમાં વગાડવામાં આવતું હોય છે, પરંતુ તેનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન પણ હોવું જરૂરી છે. આ એકમમાં ઉદાહરણસહિત તેને આપવામાં આવ્યું છે.

પારિભાષિક શબ્દોની વ્યાખ્યા :

(1) તિહાઈ : કોઈ પણ બોલને જેવો છે તેવો જ ત્રણ વખત વગાડીને સમ પર આવવું તેને તિહાઈ કહેવામાં આવે છે.

તિહાઈના બે પ્રકાર છે : (1) દમદાર તિહાઈ (2) બેદમ તિહાઈ.

દમદાર તિહાઈ : એક જ બોલના સમૂહને એક જ પ્રકારથી ત્રણ વખત વગાડવાને ‘તિહાઈ’ કહેવાય છે, પરંતુ જ્યારે એક જ બોલના સમૂહને જ્યારે ત્રણ વખત વગાડીએ ત્યારે પહેલા ભાગ અને બીજા ભાગને વગાડી લીધા પછી રોકાવામાં આવે તો એને દમદાર તિહાઈ કહેવામાં આવે છે.

તાલ-ત્રિતાલ -

ઉદા.	ધાડતિર	કિટતક	તૂંડનાડ	કિટતક	ધાડડ	ડડડડ	ધાડતિર	કિટતક	
	×				2				
	તૂંડનાડ	કિટતક	ધાડડડ	ડડડડ	ધાડતિર	કિટતક	તૂંડનાડ	કિટતક	ધા
	0				3				×

બેદમ તિહાઈ : જ્યારે તિહાઈની વચ્ચે બંને ભાગો પછી રોકાવામાં ન આવે તેને બેદમ તિહાઈ કહેવામાં આવે છે.

ઉદા. તાલ-ત્રિતાલ -

	તિરકિટ	તકતિર	કિટતક	ધાડતીડ	ધા	ધા	તિરકિટ	તકતિર	
	×				2				
	કિટતક	ધાડતીડ	ધા	ધા	તિરકિટ	તકતિર	કિટતક	ધાડતી	ધા
	0				3				×

(2) ચક્રદાર : જ્યારે કોઈ તિહાઈયુક્ત બોલને ત્રણ વાર એવી રીતે વગાડાય કે તેનો છેલ્લો ધા સમ પર આવે તેને ‘ચક્રદાર’ કહેવામાં આવે છે. આને તિહાઈનું એક મોટું સ્વરૂપ પણ કહેવામાં આવે છે. આ પ્રકારના બોલ સમૂહમાં છેલ્લે ધા

આવવો જરૂરી છે. આવા બોલને ‘ચક્રદાર પરન’ પણ કહેવામાં આવે છે. ચક્રદાર ત્રણ પ્રકારની હોય છે. સાધારણ ચક્રદાર, ફરમાઈશી ચક્રદાર અને કમાલી ચક્રદાર.

ઉદા. તાલ-ત્રિતાલ. કાયદામાંથી બનાવેલ ચક્રદાર

તિરકિટ	તકતાડ	તિરકિટ	ધાડતીડ	ધાતિર	કિટધાડ	ગેડનાડ	ધાડતીડ	
×				2				
ધાડડડ	ડડડડ	ધાડતિર	કિટધાડ	ગેડનાડ	ધાડતીડ	ધાડડડ	ડડડડ	
0				3				
ધાડતિર	કિટધાડ	ગેડનાડ	ધાડતીડ	ધાડડડ	ડડડડ	તિરકિટ	તકતાડ	
×				2				
તિરકિટ	ધાડતીડ	ધાડતિર	કિટધાડ	ગેડનાડ	ધાડતીડ	ધાડડડ	ડડડડ	
0				3				
ધાડતિર	કિટધાડ	ગેડનાડ	ધાડતીડ	ધાડડડ	ડડડડ	ધાડતિર	કિટધાડ	
×				2				
ગેડનાડ	ધાડતીડ	ધાડડડ	ડડડડ	તિરકિટ	તકતાડ	તિરકિટ	ધાડતીડ	
0				3				
ધાડતિર	કિટધાડ	ગેડનાડ	ધાડતીડ	ધાડડડ	ડડડડ	ધાડતિર	કિટધાડ	
×				2				
ગેડનાડ	ધાડતીડ	ધાડડડ	ડડડડ	ધાડતિર	કિટધાડ	ગેડનાડ	ધાડતીડ	ધા
0				3				×

- (3) રેલા : કેટલાક એવા બોલોનો સમૂહ જે ચૌગુન કે અઠગુનમાં વગાડવામાં આવે તેને ‘રેલા’ કહેવામાં આવે છે. રેલાને વગાડવાથી પાણીની ધારા વહેતી હોય એવું લાગતું હોવાથી તેને રેલા કહેવાય છે. રેલાના મુખ્ય બે પ્રકાર માનવામાં આવે છે.

(i) સ્વતંત્ર રેલા (ii) કાયદામાંથી બનાવેલ રેલા

(i) સ્વતંત્ર રેલા : આ પ્રકારના રેલાની રચના સ્વતંત્ર રૂપથી કરવામાં આવે છે. આવા રેલા પખાવજવાદનમાં વિશેષ પ્રકારથી વગાડવામાં આવે છે. તાલ ત્રિતાલમાં તબલાના બોલનો સ્વતંત્ર રેલો એક ઉદાહરણ તરીકે નીચે પ્રમાણે છે.

ધાડતીડ	ધાડતિર	કિટતક	ધાડતીડ	ધાડતિર	કિટતક	તાડતિર	કિટતક	
×				2				
તાડતીડ	તાડતિર	કિટતક	ધાડતીડ	ધાડતિર	કિટતક	ધાડતિર	કિટતક	ધા
0				3				×

- (ii) કાયદામાંથી બનાવેલ રેલા : જ્યારે કાયદાના પલ્લામાંથી કોઈ એક બોલને (પલ્લાને) પસંદ કરવામાં આવે છે અને જે પલ્લો ખૂબ જ ઝડપી ગતિમાં આસાનીથી વગાડી શકાય અને પાણીનો પ્રવાહ વહેતો હોય એવું લાગે તેને કાયદામાંથી બનાવેલ રેલા કહેવામાં આવે છે. આ પ્રકારના રેલામાં કાયદાને જેમ પલ્લા સહિત વગાડવામાં આવે છે તેવી જ રીતે પલ્લા સાથે વગાડવામાં આવે છે.

ઉદા. તાલ-ત્રિતાલ કાયદામાંથી બનાવેલ રેલો-

ધાડતિર	ધિડનગ	ધાડતિર	ધિડનગ	ધાડતિર	ધિડનગ	તીડનાડ	કિડનગ	
×				2				
તાડતિર	કિડનગ	તાડતિર	કિડનગ	ધાડતિર	ધિડનગ	ધિડનાડ	ધિડનગ	ધા
0				3				×

- (4) **પેશકાર :** પેશકાર એ ફારસી ભાષાનો શબ્દ છે. એનો અર્થ થાય છે રજૂ કરવાવાળા, હાજર રહેવાવાળા કે પરિચય આપવાવાળા. આમ તો પેશકારનો ઉપયોગ કોર્ટમાં વધુ થાય છે અને અહીંથી જ પેશકાર શબ્દની શોધ થઈ છે. તબલા સોલોવાદનમાં સૌ પ્રથમ પેશકાર વગાડવામાં આવે છે. પેશકાર સુંદર બોલોનો એક સમૂહ છે. જેમ કાયદામાં કાયદા પછી પલ્ટા વગાડાય છે તેમ પેશકારમાં પણ પલ્ટા વગાડવામાં આવે છે, પરંતુ પલ્ટા વગાડતી વખતે કાયદાની જેમ નિયમોનું પાલન કરવામાં આવતું નથી. પેશકારની લય એટલે કે એની ચાલ ડગમગાતી હોય છે. જેનો આનંદ મધ્યલયમાં જ રહેલો છે. પેશકારમાં કલાકાર પોતાની તૈયારી દરેક પ્રકારે બતાવી શકે છે. એટલે પેશકાર દ્રુતલયમાં વગાડવામાં આવતા નથી. પેશકાર દરેક ઘરાનામાં અલગ અલગ બોલથી વગાડવામાં આવે છે, પરંતુ મોટે ભાગે ધિડકડ ધિંડતા, ધાડકડ ધિતા, ઝકધિં તા. વગેરે બોલસમૂહનો ઉપયોગ એમાં થતો જોવા મળે છે. ઉદા.

ધાડકડ	ધાડતિડ	ધાડધાડ	ધિંતા	ડડધાડ	ધિંડતાડ	ધિંડતાડ	કડતાડ	
×				2				
તાડકડ	તાડતિડ	તાડતાડ	તિંડતાડ	ડડધાડ	ધિંડતાડ	ધિંડતાડ	કડતાડ	ધા
0				3				×

- (5) **ઉઠાન :** એક એવા પ્રકારનો બોલનો સમૂહ જે ટુકડા કરતાં જોરદાર બોલ હોય અને પરન કરતાં નાનો હોય આવા બોલના સમૂહને ઉઠાન કહેવામાં આવે છે. આમ તો કથ્થક નૃત્યની શરૂઆત ઉઠાન વગાડીને કરવામાં આવે છે. પરન એ પૂરબ ઘરાનાની વિશેષતા છે. પૂરબ ઘરાનાના તબલાવાદન, સોલોવાદનની શરૂઆત ઉઠાનથી કરતા હોય છે. ઉઠાનને બરાબરની લયમાં (સિંગલ લયમાં) વગાડીને પછી દુગુનમાં વગાડવાની રીત છે, પરંતુ નિયમનું કોઈ બંધન નથી. કલાકાર પોતાની ઈચ્છા અનુસાર લયમાં વગાડી શકે છે.

ઉદા. પૂરબ ઘરાનાની ઉઠાન. તાલ-ત્રિતાલ

ધિતુ	ધિતુ	તા	ડ	કતા	કતા	કતુ	ડ	
×				2				
ધાગે	તિટ	તાગે	તિટ	કધિ	ડમ	કધા	તિટ	
0				3				
કધા	તિટ	ધાગે	તિટ	ધાડ	ડડ	કધા	તિટ	
×				2				
ધાગે	તિટ	ધાડ	ડડ	કધા	તિટ	ધાગે	તિટ	ધા
0				3				×

- (6) **લગ્ગી :** જેવી રીતે ત્રિતાલ, ઝપતાલ, એકતાલ વગેરે તાલોમાં કાયદા વગાડવામાં આવે છે તેવી જ રીતે દાદરા, કહરવા જેવા ચંચળ પ્રકૃતિના તાલોમાં લગ્ગી વગાડવામાં આવે છે. લગ્ગીની રચના કાયદા પ્રમાણે જ હોય છે અને લગ્ગીનો વિસ્તાર પણ કાયદાના પલ્લાની જેમ જ કરવામાં આવે છે, પરંતુ ફરતી વખતે નિયમોનું પાલન સખતાઈથી કરવામાં આવતું નથી, કારણ કે લગ્ગીનો ઉપયોગ ચંચલ-પ્રકૃતિના ગાયન પ્રકાર જેવા કે ઠુમરી, ભજન, સુગમ ગીત વગેરેમાં કરવામાં આવે છે. પૂરબ ઘરાનાના તબલાવાદક સ્વતંત્ર-તબલાવાદનમાં લગ્ગીનો ઉપયોગ રંજકતા વધારવા માટે કરે છે.

ઉદાહરણ : તાલ કહરવા

$$\begin{array}{cccc|cccc|c} \text{ધાતિ} & \text{ગદિ} & \text{ગન} & \text{ધાતિ} & \text{તાતિ} & \text{ગદિ} & \text{ગન} & \text{ધાતિ} & \text{ધા} \\ \times & & & & 0 & & & & \times \end{array}$$

- (7) **તિસ્ત્ર :** દક્ષિણ ભારતીય તાલપદ્ધતિમાં તિસ્ત્ર એટલે કે એક માત્રાકાલમાં ત્રણ માત્રા કાલ અથવા ત્રણ શબ્દ આવતા હોય તેને તિસ્ત્ર જાતિ કહેવામાં આવે છે.

ઉદાહરણ : તકિટ તકિટ

- (8) **ચતુસ્ત્ર :** દક્ષિણ ભારતીય તાલપદ્ધતિમાં ચતુસ્ત્ર એટલે કે એક માત્રાકાલમાં ચાર માત્રાકાલ અથવા ચાર શબ્દ આવતા હોય તેને ચતુસ્ત્ર જાતિ કહેવામાં આવે છે.

ઉદાહરણ : તકદિમિ તકદિમિ

- (9) **સંગત :** જ્યારે કોઈ તબલાવાદક કોઈ ગીત, વાદ્ય અથવા નૃત્યની સાથે તબલા વગાડતા હોય તો તેને સાથ અથવા સંગત કહેવામાં આવે છે. સંગત કરવાની ઘણી રીત છે. જેમાં કલાકાર પોતાની બુદ્ધિ અનુસાર સંગત કરીને કાર્યક્રમમાં પ્રશંસા પ્રાપ્ત કરે છે. દરેક કલાકાર પોતાની ઈચ્છાનુસાર અને સ્વભાવ પ્રમાણે સાથ-સંગત કરતા હોય છે.

- (10) **બંધ બાજ :** હાથના પંજાને બંધ કરીને વગાડતા બોલોને બંધ બાજ કહેવામાં આવે છે. બંધ બાજની અંદર દિલ્લી ઘરાના અને અજરાડા ઘરાના આવે છે, જે તબલા પર વગાડવામાં આવે છે. બંધ બાજમાં ધા, તીંના, તિરકિટ, ધીડનગ, ત્રક, ધિરધિર, તિરકિટતક જેવા બંધ બોલનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

- (11) **ખુલ્લો બાજ :** હાથના પૂરા પંજાને ખુલ્લો કરીને વગાડતા બોલને ખુલ્લો બાજ કહેવામાં આવે છે. ખુલ્લો બાજની અંદર લખનઉ ઘરાના, બનારસ ઘરાના, ફરુખાબાદ ઘરાના આવે છે. આ બધા ઘરાનામાં પખાવજની રીતે ખુલ્લો બોલ વગાડવામાં આવે છે. ખુલ્લો બાજમાં તિટકત, ગદિગન, ધૂમકિટ, કધેડત્તા વગેરે બોલનો ઉપયોગ વધુ કરવામાં આવે છે. ખુલ્લો બાજમાં ચૌતાલ, ધમાર, શૂલતાલ જેવા તાલો વગાડવામાં આવે છે. ખુલ્લો બાજ પખાવજ પર વગાડવામાં આવે છે અને તબલા પર પખાવજની રીતે વગાડવામાં આવતો હોઈ તેને ખુલ્લો બાજ કહેવામાં આવે છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના સાચા જવાબ સામે ✓ કરો.

(1) તિહાઈના કેટલા પ્રકાર છે ?

(અ) ત્રણ (બ) ચાર (ક) બે (ડ) એક

(2) ચક્રદારના કેટલા પ્રકાર છે ?

(અ) એક (બ) ત્રણ (ક) બે (ડ) ચાર

(3) રેલાના કેટલા પ્રકાર છે ?

(અ) બે (બ) ત્રણ (ક) ચાર (ડ) પાંચ

(4) પેશકારને કયા લયમાં વગાડવામાં આવે છે ?

(અ) વિલંબિતલય (બ) મધ્યલય (ક) દ્રુતલય (ડ) અતિ દ્રુતલય

(5) ઉઠાન કયા ઘરાનામાં વધુ વગાડવામાં આવે છે ?

(અ) દિલ્હી ઘરાના (બ) બનારસ ઘરાના (ક) ફરુખાબાદ ઘરાના
(ડ) પંજાબ ઘરાના (ઈ) અજરાડા ઘરાના

(6) લગ્ગીનો ઉપયોગ કઈ ગાયન શૈલીમાં થાય છે ?

(અ) ખ્યાલ (બ) ધૃપદ (ક) ટુમરી

(7) તિસ્ત્રમાં એક માત્રાકાલમાં કેટલા બોલ આવે છે ?

(અ) ચાર (બ) એક (ક) ત્રણ (ડ) બે

(8) ચતુસ્ત્ર જાતિમાં એક માત્રાકાલમાં કેટલા બોલ આવે છે ?

(અ) પાંચ (બ) સાત (ક) ચાર (ડ) આઠ

(9) બંધ બાજમાં બોલ કેવો હાથ રાખીને વગાડવામાં આવે છે ?

(અ) ખુલ્લો (બ) બંધ

(10) ખુલ્લા બાજના બોલ કયા વાદ્ય પર વગાડવામાં આવે છે ?

(અ) પખાવજ (બ) ઢોલ (ક) તબલા (ડ) નાલ

* * *

પ્રસ્તાવના :

ઉત્તર ભારતીય અને દક્ષિણ ભારતીય સંગીતમાં પ્રાચીનકાળથી આજદિન સુધી વિવિધ વાદ્યોનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. જેમાં વીણા, ઈસરાજ, સારંગી, સિતાર, વાયોલિન, શહનાઈ, હાર્મોનિયમ, ક્લેરિયોનેટ, ગિટાર, મંજીરા, ઝાંઝ, કાષ્ટતરંગ, વાંસળી, તબલા, ઢોલક, પખાવજ, મૃદંગમ્, ડફ, વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. ભારતીય સંગીતમાં ઉપયોગમાં લેવાતાં વાદ્યોને શાસ્ત્રકારોએ વિવિધ પ્રકારમાં વિભાજીત કર્યા છે. આ એકમ અંતર્ગત કયા વાદ્યના કયા પ્રકારમાં સમાવેશ થાય છે તે અંગેની માહિતી પ્રસ્તુત છે.

ભારતીય વાદ્ય વર્ગીકરણ

આપણા દેશમાં સંગીત ક્ષેત્રમાં વાદ્યોનો ઉપયોગ પ્રાચીનકાળથી થતો આવ્યો છે. પ્રાચીન મૂર્તિઓ તેમજ ધાર્મિક સ્થળો પર આજે પણ વાદ્યો વગાડતાં શિલ્પો જોવા મળે છે. આદિ ગ્રંથ સામવેદમાં પણ વાદ્યોની ચર્ચા જોવા મળે છે. વાદ્યોનો સંબંધ હિન્દુ ધર્મમાં દેવી-દેવતાઓની સાથે અતિ નિકટનો જોવા મળે છે. વાંસળી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું વાદ્ય છે, ડમરુ ભગવાન શ્રીશંકરનું વાદ્ય છે, વીણા મા સરસ્વતીનું વાદ્ય છે. આમ વાદ્ય સાથે દેવી-દેવતાનો સંબંધ રહેલો છે. શાસ્ત્રકારોનું માનવું છે કે કંઠ્ય સંગીત સાથે વાદ્ય- સંગીતનો વિકાસ થતો ગયો. ભારત દેશ સિવાય વિદેશોમાં પણ વાદ્યોનું સ્થાન સંગીતમાં મુખ્ય રહ્યું છે. વિદેશોમાં વાદ્યોને વધારે મહત્વ અપાતું હોવાથી એમનાં વાદ્યો ભારતીય વાદ્યો કરતાં વધુ પ્રચલિત છે.

આપણા દેશનાં વાદ્યોના વર્ગીકરણ બાબતે વિદ્વાનોના જુદા જુદા મત જોવા મળે છે. કેટલાક વિદ્વાનો ભારતીય વાદ્યના પાંચ પ્રકાર ગણે છે. આ પાંચ પ્રકાર એટલે કે પાંચ ભાગોમાં - તત્, વિતત્, સુષિર, અવનદ્ધ અને ઘન. તો કેટલાક વિદ્વાનો ભારતીય વાદ્યના ચાર પ્રકાર તત્, સુષિર અવનદ્ધ અને ઘન માને છે, પરંતુ મોટે ભાગે 13મી શતાબ્દિના ઉત્તરાર્ધમાં શાસ્ત્રકાર આચાર્ય સારંગદેવે ગ્રંથ ‘સંગીતરત્નાકર’માં આ વિષય પર ચર્ચા કરી છે. અને એમણે વાદ્યોના ચાર પ્રકારને માન્યતા આપી છે. એમણે તત્, સુષિર, ઘન, અવનદ્ધ એમ ચાર પ્રકારે વાદ્યોનું વિભાજન કર્યું છે આજે પણ આ વાદ્ય વર્ગીકરણ તે સ્વીકારવામાં આવે છે. આ વર્ગીકરણ નીચે પ્રમાણે છે.

(1) **તત્ વાદ્ય** : તાર દ્વારા ધ્વનિ ઉત્પન્ન કરાતા, વાદ્યને તત્ વાદ્ય કહેવામાં આવે છે. આ વાદ્યના બે પ્રકાર છે : તત્ - વિતત્.

તત્ વાદ્ય : આ પ્રકારના વાદ્યોને તાર પર આઘાત કરીને સ્વર ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. જેમાં મિજરાફ કે નખલી દ્વારા તાર પર આઘાત કરીને સ્વર ઉત્પન્ન થાય છે. જેમાં સિતાર, ગિટાર, મેન્ડોલીન, ઈસરાજ, સરોદ જેવા વાદ્યો આવે છે. જેમાં તાર પર આઘાત કરીને સ્વર ઉત્પન્ન થાય છે.

વિતત્ વાદ્ય : આ પ્રકારના વાદ્યોમાં તાર પર ઘર્ષણ કરીને સ્વર ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. જેમાં તાર પર “બો” અર્થાત્ ઘોડાના વાળથી બાંધેલી એક લાકડી દ્વારા તાર પર ઘર્ષણ કરીને સ્વર ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. જેમાં સારંગી, વાયોલિન, રાવણહથ્થો વગેરે વાદ્યોનો સમાવેશ થાય છે.

(2) **સુષિર વાદ્ય** : આ પ્રકારના વાદ્યોમાં સ્વરની ઉત્પત્તિ, ફૂંક અથવા હવા દ્વારા કરવામાં આવે છે. જેમાં હાર્મોનિયમ, શહનાઈ, બાંસુરી, શંખ, માઉથઓર્ગન વગેરે વાદ્યોનો સમાવેશ થાય છે.

(3) **ઘન વાદ્ય** : લાકડી અથવા બીજી કોઈ વસ્તુનો આઘાત કરીને સ્વરની ઉત્પત્તિ થાય તેને ઘન વાદ્ય કહેવામાં આવે છે. આ વાદ્યોમાં મંજીરા, કરતાલ, ખડતાલ, જલતરંગ, કાષ્ટતરંગ, પાઈપતરંગ, ઘંટાતરંગ વગેરે વાદ્યોનો સમાવેશ થાય છે.

(4) **અવનદ્ધ વાદ્ય** : ઉપરના ત્રણ પ્રકારની વાદ્યો સ્વરપ્રધાન વાદ્યો છે, પરંતુ અવનદ્ધ વાદ્ય તાલપ્રધાન વાદ્ય હોય છે. જેનું કામ સંગીતમાં લય કાયમ રાખીને તાલ દર્શાવવાનું હોય છે. આથી આ વાદ્ય ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે. આ વાદ્યપ્રકારમાં વાદ્યના મોઢા પર ચામડું મઢવામાં આવે છે અને સ્વરની ઉત્પત્તિ હાથ અથવા લાકડી દ્વારા કરવામાં આવે છે. આ

વાદ્ય પ્રકારોમાં તબલા, પખાવજ, ઢોલ, નાલ, ઢોલક, નગારાં વગેરે વાદ્યોનો સમાવેશ થાય છે. ભારતીય સંગીતમાં ‘તબલા’ અત્યારે વધુ પ્રમાણમાં પ્રચલિત છે અને એનો વિકાસ ખૂબ જ થયેલ છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા પ્રશ્નોની ખાલી જગ્યા પૂરો.

- (1) સિતાર વાદ્ય પ્રકાર છે. (તત્, વિતત્)
- (2) વિતત્ વાદ્ય અંતર્ગત વાદ્ય આવે છે. (ઈસરાજ, વાયોલિન)
- (3) હવાથી વગાડવામાં આવતા વાદ્યને વાદ્ય પ્રકાર કહેવામાં આવે છે. (ઘન વાદ્ય, સુષિર વાદ્ય)
- (4) જલતરંગ વાદ્ય પ્રકાર છે. (અવનદ્ર, ઘન)
- (5) અવનદ્ર વાદ્યને થી બનાવવામાં આવે છે. (ચામડાં, તાર)

* * *

પ્રસ્તાવના :

ઉત્તર ભારતીય સંગીતપદ્ધતિનો વિકાસ ઘણા પ્રાચીન સમયથી થતો આવ્યો છે. જેમાં વિવિધ પ્રકારના લયને સંગીતની ભાષામાં કેવી રીતે લખવો એ ખૂબ વિચાર માંગી લે તેવો વિષય હતો. જેમાં પંડિત વિષ્ણુ દિગંબર પલુસ્કર અને પંડિત વિષ્ણુનારાયણ ભાતખંડે જેવા વિદ્વાન સંગીતકારો એ બે અલગ અલગ તાલલિપિ બનાવી અને બીજા વિદ્વાનોનો પણ સહયોગ લઈને તાલ-લિપિની શોધ કરી. આ એકમમાં પંડિત ભાતખંડેની તાલપદ્ધતિ તથા પંડિત વિષ્ણુ દિગંબર પલુસ્કરની તાલ-લિપિ પદ્ધતિનું જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું છે. ઉપરાંત આ બંને પદ્ધતિમાં તાલ કેવી રીતે લખવામાં આવે છે તેમજ માત્રા, સમ, તાલી, ખાલીનું ચિન્હ કયું હોય છે. તે પણ દર્શાવ્યું છે. આમ તો આ બંને તાલપદ્ધતિ શાસ્ત્રકારો એ માન્ય કરી હોવાથી વિદ્યાર્થીને બંને પદ્ધતિનું જ્ઞાન મળશે.

પં. વિષ્ણુ નારાયણ ભાતખંડે અને પં. વિષ્ણુ દિગંબર પલુસ્કર તાલ-લિપિ :

ભારતીય સંગીતમાં ઉત્તર ભારતીય સંગીત માટે બે તાલ-લિપિ વધુ પ્રચલિત છે. આ બંને તાલ-લિપિ તાલ લખવા માટે ઉપયોગી છે. આ બંને લિપિને પોતાની આગવી વિશેષતા છે. જેથી બંને એકબીજાથી અલગ પડે છે. બંને તાલલિપિ શાસ્ત્રકારોએ માન્ય કરેલ હોવાથી જેને જે તાલ-લિપિ અનુકૂળ આવે તે રીતે અભ્યાસ તેનો કરવો જોઈએ.

પં. ભાતખંડે તાલલિપિ	પં. પલુસ્કર તાલલિપિ
(1) એક માત્રા માટે ધા, લખાય છે. એમાં કોઈ ચિન્હ નથી.	(1) એક માત્રા માટે ધા લખાય છે. જેમાં બોલ નીચે આડી લીટી કરવામાં આવે છે.
(2) અડધી માત્રા માટે ધાધિ લખાય છે. જેમાં અર્ધચંદ્રાકાર કરવામાં આવે છે.	(2) અડધી માત્રા માટે બોલ નીચે ધાધિ મીંડું લખવામાં આવે છે.
(3) (1/4) માત્રા માટે ચિન્હ કરવામાં આવે છે. દા.ત. તિરકિટ	(3) 1/4 માત્રા માટે તિરકિટ આવું ચિન્હ કરવામાં આવે છે.
(4) 1/6 માત્રા માટે આમ અર્ધચંદ્રાકાર કરવામાં આવે છે. દા. ત. 123456	(4) 1/6 માત્રા માટે 123456 આ પ્રકારે ચિન્હ કરવામાં આવે છે.
(5) તાલમાં વિભાગ માટે ઊભી લીટી કરવામાં આવે છે. દા.ત., ધાધિના ધા તીં ના × 0	(5) તાલમાં વિભાગ હોતા નથી કે કોઈ ચિન્હ હોતા નથી. દા.ત., ધા ધિં ના ધા તીં ના 1 +
(6) સમનું ચિન્હ 'x' છે.	(6) સમના માટે '૧' માત્રાની સંખ્યા લખવામાં આવે છે.
(7) ખાલી માટે '0' નું ચિન્હ છે.	(7) ખાલી માટે '+' નું ચિન્હ છે.
(8) તાલના વિભાગ માટે 2, 3, 4 5 જેવી સંખ્યા લખવામાં આવે છે. દા.ત. ધિં ના ધિંધિંના તીંના ધીંધીંના × 2 0 3	(8) તાલના વિભાગ માટે માત્રાની સંખ્યા લખવામાં આવે છે. દા.ત. ધિંના ધિંધિંના તીંના ધિંધિંના 1 3 + 8
(9) તાલની સમાપ્તિમાં લીટી કરવામાં આવે છે. દા. ત. તાલ એકતાલ, માત્રા-12 ધીં ધીં ધાગે તિરકિટ તૂં ના ક તા × 0 2 0 ધાગે તિરકિટ ધિં ના ધીં 3 4 x	(9) તાલની સમાપ્તિમાં લીટી કરવામાં આવે છે. ઉદા. તાલ એકતાલ - માત્રા ૧૨ ધીં ધીં ધાગે તિરકિટ તૂં ના ક તા 1 + 5 + ધાગે તિરકિટ ધિં ના ધીં 9 11 1

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો.

- (1) પંડિત ભાતખંડે તાલ-લિપિમાં એક માત્રા માટે કયું ચિન્હ કરવામાં આવે છે ?
- (2) પંડિત પલુસ્કર તાલ-લિપિમાં અડધી માત્રા માટે કયું ચિન્હ છે તે જણાવો.
- (3) તાલના વિભાગ માટે ઊભી લીટી કઈ તાલપદ્ધતિમાં કરવામાં આવે છે ?
- (4) પં. ભાતખંડે તાલ-લિપિમાં $1/4$ માત્રા માટે કયું ચિન્હ કરવામાં આવે છે ?
- (5) કઈ તાલપદ્ધતિમાં તાલના વિભાગ હોતા નથી ?
- (6) પં. ભાતખંડે તાલપદ્ધતિમાં સમન્તું ચિન્હ જણાવો.
- (7) પં. પલુસ્કર તાલપદ્ધતિમાં ખાલીનું ચિન્હ જણાવો.
- (8) કઈ તાલપદ્ધતિમાં તાલના વિભાગ માટે માત્રાની સંખ્યા લખવામાં આવે છે ?
- (9) કઈ તાલપદ્ધતિમાં તાલ પૂર્ણ થયા બાદ ઊભી લીટી કરવામાં આવે છે ?

* * *

પ્રસ્તાવના :

આ એકમમાં ભારતના મહાન સંગીત વિદ્વાનો તથા શાસ્ત્રકારનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે. મહાન સંગીતકારોની જીવનયાત્રાના પરિચયથી વિદ્યાર્થીઓને પ્રેરણા મળશે અને વિદ્યાર્થીઓને સંગીત શીખવાનો ઉત્સાહ વધશે. જીવનચરિત્રમાંથી વિદ્યાર્થીઓને કલાની સાધના કરવાની પ્રેરણા મળશે.

ઉસ્તાદ અહમદજાન થિરકવા :

આ મહાન તબલાવાદકનો જન્મ ઈ.સ. 1891માં મુરાદાબાદ શહેરમાં થયો હતો. સંગીતના સંસ્કાર ઘરમાંથી પ્રાપ્ત થયા હતા. એમના પિતાજીએ 12 વર્ષની ઉંમરથી તેમને તબલા શિખવાડવાનું શરૂ કર્યું. એમના દાદા ઉસ્તાદ કલન્દર બક્ષ તથા મામા ફૈયાઝખાં ખ્યાતનામ તબલાવાદક હતા. કેટલાક વર્ષો સુધી તબલાની શિક્ષા ગ્રહણ કરીને તેઓ મુંબઈ ગયા. જ્યાં ઉસ્તાદ મુનીરખાં પાસે 40 વર્ષ સુધી તબલાની શિક્ષા પ્રાપ્ત કરી અને ખૂબ જ રિયાઝ કર્યો.

એમણે મુંબઈમાં રહીને નાટ્યસમ્રાટ બાલગાંધર્વની નાટક કંપનીમાં પોતાના વાદનનો ચમત્કાર બતાવીને ખૂબ જ લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત કરી. તબલા પર વિશેષ પ્રકારથી ફરતી આંગળીઓને કારણે એમનું નામ અહમદજાન થિરકવા પડી ગયું. રામપુરના નવાબે એમની કલા પારખીને એમને રામપુર દરબારમાં કલાકાર તરીકે નિયુક્ત કર્યા. કેટલાક વર્ષો અહીં સેવા આપી દેશ આઝાદ થતાં રાજ્યાશ્રય પૂરો થતાં જેથી એમણે 1956 થી 1960 સુધી લખનઉમાં ભાતખંડે સંગીત મહાવિદ્યાલયમાં શિક્ષક તરીકે સેવા આપી.

એમના ત્રણ પુત્રો નવીજાન, મહમૂદજાન અને ત્રીજા અલીજાન છે. દેશના દરેક ભાગમાં એમના શિષ્યો તથા પ્રશંસક છે. એમણે દેશના ઉચ્ચ કોટીના દરેક કલાકારો સાથે તબલાસંગત કરીને ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી છે. ઉસ્તાદ થિરકવા દેશના પહેલા તબલાવાદક છે. જેમને સન 1970માં ભારત સરકાર દ્વારા એમને ‘પદ્મ-ભૂષણ’ની ઉપાધિથી સન્માનિત કરવામાં આવ્યા છે.

કેટલાક વર્ષો રાજાપુર અને લખનઉમાં સેવા આપ્યા બાદ પાછા તેઓ મુંબઈ આવી ગયા. અહીં ‘સેન્ટર ફોર પરફોર્મિંગ આર્ટ્સ’માં તબલાશિક્ષકની સેવા સ્વીકારી. અહીં તેમના માર્ગદર્શન ઘણા વિદ્યાર્થી થયા.

વાદન શૈલી : આપની વાદન શૈલી ફરૂખાબાદ ઘરાનાની હતી. ફરૂખાબાદ ઘરાનાના ચાલા, પેશકાર અને ગત જે એમની વાદન શૈલીની વિશેષતા હતી. દિલ્હી ઘરાનાની વાદન શૈલી પણ ખૂબ જ સુંદરતાથી વગાડતા હતા. તેઓ સોલોવાદનમાં શાસ્ત્રીય તેમજ પરંપરાગત નિયમોનું ખૂબ જ પાલન કરતા હતા. તેઓ વાદનના ક્રમમાં પેશકાર, કાયદા તથા ટુકડા અને છેલ્લે રેલા વગાડતા હતા. મોટે ભાગે કાયદાને મધ્યલયમાં વગાડીને ઘણી કુશળતાથી ‘રો’માં બદલી નાંખતા હતા. આ એમની વાદન વિશેષતા હતી. તંતુ વાદનમાં સવાલ-જવાબ ભરી સંગત કરતા, તો ગાયનમાં ખૂબ સુંદરતાથી સંગત કરતા હતા. તબલા એ સંગતનું વાદ્ય છે, પરંતુ સ્વતંત્ર વાદ્યના રૂપમાં સ્થાન અપાવવામાં ઉસ્તાદ થિરકવા સાહેબનો મહત્વનો ફાળો રહેલ છે. ખાંસાહેબે દેશના ઉચ્ચ કક્ષાના અનેક સંગીત સંમેલનોમાં તબલા સોલો અને તબલા સંગીતના કાર્યક્રમ આપી ખૂબ જ નામના પ્રાપ્ત કરી હતી. બોલોની નિકાસનો ખૂબ જ ધ્યાનપૂર્વક અભ્યાસ કરીને એમણે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી અને દેશભરમાં અનેક શિષ્યો તૈયાર કર્યા.

આવા મહાન તબલાવાદકનું અવસાન સન્ 1973માં 13 જાન્યુઆરી લખનઉમાં થયું.

પંડિત કંઠે મહારાજ

વારાણસીના ખ્યાતનામ તબલાવાદકનો જન્મ ઈ.સ. 1880માં વારાણસી કબીર ચૌરા મુહલ્લામાં થયો હતો. તેમના પિતા પંડિત દિલીપ મહારાજ સારા તબલાવાદક હતા. જ્યારે પંડિત કંઠે મહારાજ સાત વર્ષના હતા ત્યારે એમના પિતાજીએ પંડિત બલદેવ સહાયજી પાસે તબલાની શિક્ષા લેવા માટે મૂક્યા. અહીં એમણે 23 વર્ષ સુધી તબલાની શિક્ષા પ્રાપ્ત કરી. આમ એમણે બનારસ ઘરાનાની શિક્ષા પ્રાપ્ત કરી.

પંડિત કંઠે મહારાજ તાલ-લયના બાદશાહ હતા. એમના વાદનમાં ગત, ફરદ, લગ્ગી, લડી, બોલબાંટમાં પૂર્ણ વિદ્વતા જોવા મળતી હતી. ડગ્ગા પર એમનો અદ્ભુત પ્રભાવ હતો. એમનો બાજ શુદ્ધ બનારસ બાજ હતો. પંડિતજી ધાર્મિક પ્રવૃત્તિના કલાકાર હતા એટલે સવારનો સમય એમનો ભગવાનની પૂજા-અર્ચનામાં રહેતો હોવાથી એમણે સવારની સંગીતસભામાં ક્યારે પણ તબલાવાદન કર્યું નથી. એમની કલાના કદર રૂપે ભારતના રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા એમનું સન્માન કરવામાં આવ્યું હતું. ભારતના મોટા ભાગના મોટા સંગીત સંમેલનોમાં એમણે પોતાનું વાદન પ્રસ્તુત કરીને બનારસ ઘરાનાનું નામ રોશન કર્યું. આકાશવાણીના સંગીત સંમેલનોમાં પણ ઘણી વખત તબલાવાદન રજૂ કર્યું હતું. એમનો શિષ્યપરિવાર ખૂબ જ મોટો છે. એમાં એમના ભત્રીજા પંડિત કિશન મહારાજ, શારદા સહાય, આશુતોષ ભટ્ટાચાર્ય, નાટુબાબુ તથા પૌત્ર પૂરન મહારાજ મુખ્ય છે.

પંડિત કંઠે મહારાજનો સ્વર્ગવાસ 1 ઓગસ્ટ સન 1969ના વારાણસીમાં થયો.

આદિત્યરામજી

પંડિત આદિત્યરામજીનો જન્મ ઈ.સ. 1819માં જૂનાગઢમાં થયો હતો. તેમના માતાપિતા ખૂબ જ સારા સંગીતકાર હતા. પંડિતજીએ તેમના પિતાજી પાસેથી સંગીતનો વારસો પ્રાપ્ત થયો હતો. તેમના પિતા સારા કીર્તનકાર હતા અને તેમને હવેલી સંગીતનું ઊંડું જ્ઞાન ધરાવતા હતા. આઠ વર્ષની ઉંમરે તેઓએ જૂનાગઢના નવાબને પોતાનું ગાયન સંભળાવીને ખુશ કર્યા હતા.

સંગીત પ્રત્યે ખૂબ જ પ્રેમ હોવાથી એમના પિતાજીએ એમને લખનૌના ગાયક ઉસ્તાદ નમ્મુખાં પાસે સંગીતની શિક્ષા લેવા માટે મોકલ્યા. અહીં ઉસ્તાદજી પાસે ખૂબ જ મહેનતથી શિક્ષા ગ્રહણ કરી અને ત્યાર બાદ એક સાધુ પાસે વર્ષો સુધી મૃદંગ વાદન પણ શિખ્યા. મૃદંગવાદનમાં ખૂબ જ મહેનત કરીને એમણે પ્રવીણતા પ્રાપ્ત કરી. જૂનાગઢ નવાબના આમંત્રણને માન આપીને જૂનાગઢ દરબારમાં રાજગાયક તરીકે સેવા સ્વીકારી.

જૂનાગઢ દરબારમાં રાજગાયક બનીને સંગીતના ઘણા કાર્યક્રમો આપ્યા અને ખૂબ જ નામના પ્રાપ્ત કરી. એમણે જૂનાગઢમાં રહીને હિન્દી અને સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો, જેના ફળસ્વરૂપે એમણે કાવ્યરચનાની શરૂઆત પણ કરી. આમ સારા સંગીતકારની સાથે સાથે સારા કવિ પણ બન્યા. પોતાના ધર્મગુરુ વ્રજનાથજી મહારાજના નામે ઘણા ધૃપદ-ધમારની રચના કરી અને આ બધી રચનાઓનો સંગ્રહ પ્રગટ કર્યો અને આ ગ્રંથનું નામ ‘સંગીતાદિત્ય’ આપ્યું. આમ ગુરુની પ્રેરણાથી ધૃપદ-ધમારની બંદીશોનો ગ્રંથ તૈયાર થયો.

પંડિત આદિત્યરામજી સૌરાષ્ટ્રના પ્રથમ સંગીતાચાર્ય, પ્રથમ સંગીતશાસ્ત્રી અને પ્રથમ પખાવજી હતા. એમણે સૌરાષ્ટ્રમાં સૌપ્રથમ સંગીત વિદ્યાલયની સ્થાપના કરી હતી અને આ વિદ્યાલયમાં ઘણા વિદ્યાર્થીઓ તૈયાર થયા. છેલ્લે પોતાના ધર્મગુરુના અવસાનનો આઘાત સહન ન થતાં તેઓ સાદું જીવન વ્યતીત કરવા લાગ્યા અને ઈ.સ. 1880માં તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો.

પંડિત વિષ્ણુ દિગંબર પલુસ્કર

શાસ્ત્રકાર પંડિત વિષ્ણુ દિગંબર પલુસ્કરજીનો જન્મ ઈ.સ. 1872માં બેલગામ પાસે કુરુંદવાડ નામના ગામમાં થયો હતો. નાનપણમાં દિવાળીના દિવસોમાં ફટાકડા ફોડતાં એમની આંખોમાં નુકસાન થયું અને રોશની જતી રહી. જેથી એમને શાળાનું શિક્ષણ છોડી દેવું પડ્યું. આંખોની રોશની ગયા પછી પણ હિંમત હાર્યા વગર પંડિતજી સંગીત તરફ દોરવાયા અને સંગીતનું શિક્ષણ ગુરુ બાલકૃષ્ણબુઆ ઈચલકરંજીકર પાસે લેવાનું શરૂ કર્યું. અથાગ મહેનત અને ગુરુના આશીર્વાદથી સંગીતવિદ્યામાં કૌશલ્ય પ્રાપ્ત કર્યું અને ત્યારબાદ સંગીતનો પ્રચાર થાય એ હેતુથી એમણે ઈ.સ. 1896માં દેશ ભ્રમણ કરવાનું શરૂ કર્યું. અનેક જગ્યાએ સંગીતના કાર્યક્રમ કર્યા અને સંગીતનો પ્રચાર શરૂ કર્યો. પંડિતજીનું પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વ તથા તેમના સંગીતની છાપ સભ્યસમાજનાં લોકોમાં પર પડીને તેમની નામના થવા લાગી. લોકોનું સંગીત તરફ આકર્ષણ વધતું ગયું. તેઓએ સતારા, વડોદરા, કાઠિયાવાડ, ગિરનાર, ગ્વાલિયર, મથુરા, દિલ્હી, અમૃતસર, લાહોર, કાશ્મીર, જમ્મુ, રાવલપિંડી, ભરતપુર, જોધપુર, માંટગોમરી, ગયા, નાસિક, કરાંચી, હૈદરાબાદ, ગોહાટી, કલકત્તા, નવદીપ, પૂના, જગન્નાથપુરી, અયોધ્યા, ફૈઝાબાદ, પ્રયાગ, ચિત્રકૂટ, ઝાંસી, મદ્રાસ, બર્મા, સિલોન, મહાબળેશ્વર, કાનપુર, વારાણસી, પટના, ભરોચ, પઠાનકોટ, કાંગડા વગેરે જગ્યાઓએ જઈને કાર્યક્રમ આપીને સંગીતનો પ્રચાર કર્યો. ઘણી જગ્યાએ સંગીત સંમેલનોનું આયોજન કરીને દેશના કલાકારોને સમાજની સામે પ્રસ્તુત કરીને સંગીત શીખવા માટે પણ સભ્યસમાજમાં એક વાતાવરણ ઊભું કર્યું.

ઈ.સ. 1901માં લાહોરમાં 4 થી મે ના રોજ ‘ગાંધર્વ મહાવિદ્યાલય’ની સર્વપ્રથમ સ્થાપના કરી. ત્યાર પછી મુંબઈ તથા મિરજ આ મહાવિદ્યાલયના મુખ્ય કેન્દ્ર ગણાય છે. જેની હાલ ભારતભરમાં અનેક શાખાઓ છે. એમણે સંગીત ઉપયોગી અનેક નાની-મોટી પુસ્તકો લખ્યાં છે. જેમાં મુખ્ય (1) ‘સંગીત બાલબોધ’ - ભાગ 1 થી 5 (2) સંગીત ‘બાલપ્રકાશ’ - ભાગ 1 થી 4. (3) ‘સ્વલ્પાલાપ ગાયન’ - ચાર ભાગ (4) ‘મહિલા સંગીત’ - ભાગ 1-2 (5) ‘ભારતીય સંગીત લેખનપદ્ધતિ’ (6) ‘વ્યાયામ સંગીત’-બે ભાગ. (7) ‘બાલોધ્ય સંગીત’ (8) ‘સંગીત તત્ત્વદર્શક’ (9) ‘સંગીત અલંકાર’ (10) ‘રાગ પ્રવેશ’ ભાગ 1 થી 16 (11) ‘ભજનામૃત લહરી’ ભાગ 1 થી 5, (12) ‘નારદીય શિક્ષા સટીકા’ (13) ‘ટપ્પા ગાયન’ (14) ‘હોરી’ (15) ‘પ્રેમ-લહરી’ વગેરે એમાં મુખ્ય છે. આમ સંગીતના પ્રચાર-પ્રસાર માટે એમણે અથાગ પ્રયત્નો કર્યા અને અનેક શિષ્યો તૈયાર કર્યા. જેમાં પંડિત ઓમકારનાથ ઠાકુર, વિ. એ. કશાલકર, બી. આર. દેવધર, પંડિતજીના પુત્ર વિ. પલુસ્કર, બિ. એન. ઠાકર, પંડિત વિનાયકરાવ પટવર્ધન એમાંના મુખ્ય શિષ્યો ગણાય છે.

તેમણે સંગીત લેખન-કાર્ય માટે લિપિની શોધ કરી છે. જેને ‘પલુસ્કર સ્વરલિપિ પદ્ધતિ’ કહેવાય છે. પોતાના જીવનના છેલ્લા સમયે ઈશ્વર ભક્તિમાં લીન થઈને નાસિકમાં ‘રામનામ’ આશ્રમની સ્થાપના કરી તથા સંગીતની સાથે રામનામ કીર્તન તથા રામકથાનો પ્રચાર કર્યો. આમ સંગીતની સેવા કરતાં કરતાં 59 વર્ષની ઉંમરે સન 1931માં 21 ઓગસ્ટના રોજ મિરજમાં તેમનું અવસાન થયું.

સ્વાધ્યાય

1. ખાલી જગ્યા પૂરો.

- (1) ઉસ્તાદ અહમદજાન થિરકવાખાંનો જન્મ સાલમાં થયો હતો.
- (2) ઉસ્તાદ અહમદજાન થિરકવાખાં સાહેબ ના શિષ્ય હતા.
- (3) ઉસ્તાદ થિરકવાખાં સાહેબ ઘરાનાના તબલાવાદક હતા.
- (4) પંડિત કંઠે મહારાજનો જન્મ શહેરમાં થયો હતો.
- (5) પંડિત કંઠે મહારાજ ઘરાનાના તબલાવાદક હતા.
- (6) પંડિત કંઠે મહારાજનો સ્વર્ગવાસ સાલમાં થયો.
- (7) પંડિત આદિત્યરામજીનો જન્મ ઈ. સ. માં થયો હતો.
- (8) પંડિત આદિત્યરામજીએ લખનૌમાં પાસેથી સંગીતની તાલીમ લીધી.
- (9) પંડિત આદિત્યરામજી રચિત ગ્રંથનું નામ છે.
- (10) પંડિત વિ. દિ. પલુસ્કરનો જન્મ સાલમાં થયો હતો.
- (11) ‘ગાંધર્વ મહાવિદ્યાલય’ની સ્થાપના લાહોરમાં ઈ.સ. માં થઈ હતી.
- (12) પં. વિ. દિ. પલુસ્કરનો સ્વર્ગવાસ સાલમાં થયો.

* * *

પ્રસ્તાવના :

આ એકમ તલબાના વિદ્યાર્થીઓ માટે ખૂબ જ અગત્યનો છે. કારણ કે તલબાના વિવિધ બોલો તલબા પર કઈ આંગળીથી અને કઈ જગ્યાએ વગાડવામાં આવે છે તેની વિસ્તૃત માહિતી આ એકમમાં આપવામાં આવી છે. દરેક બોલને અલગ અલગ જગ્યાએથી વગાડવામાં આવે છે એટલે બોલ જો એની ચોક્કસ જગ્યાએથી વાગે તો જ એનો અવાજ બરાબર આવે અને સાંભળવામાં પણ આનંદ આવે એટલે આ એકમ વિદ્યાર્થીઓને મહત્વપૂર્ણ અને વિશેષ જ્ઞાન આપશે.

- (1) ‘ધા’ બંને હાથ ને તલબા અને બાયા પર મૂકીને તલબા પર પહેલી આંગળીથી ચાંટી પર અને બાયા પર હાથના પંજાને ગોળાકાર રીતે રાખીને એકસાથે બંને હાથથી વગાડવાથી ‘ધા’ બોલ વગાડી શકાશે.
- (2) ‘તી’ ડાબા હાથને તલબા પર મૂકીને પહેલી આંગળીને સ્યાહી અને ચાંટી વચ્ચેની જગ્યા જેને લવ અથવા - મૈદાન કહે છે ત્યાં વગાડવાથી ‘તી’ શબ્દ વગાડી શકાશે.
- (3) ‘તિટ’ ડાબા હાથને તલબા પર મૂકીને બીજી આંગળીથી સ્યાહીના મધ્ય ભાગમાં વગાડવાથી ‘તિ’ અને ત્યારબાદ આંગળીને ખસેડીને એ જ જગ્યાએ હાથની પહેલી આંગળીથી વગાડવાથી “ટ” બોલ વગાડી શકાય. આમ ‘તિટ’ બોલ વગાડી શકાશે.
- (4) ‘તિરકિટ’ ડાબા હાથને તલબા પર મૂકીને બીજી આંગળીથી સ્યાહીની વચ્ચે ‘તિ’ શબ્દ, ત્યારબાદ એ જ જગ્યાએ હાથની પહેલી આંગળીથી ‘ર’ શબ્દ ત્યારબાદ જમણા હાથને બાયા પર મૂકીને પૂરા પંજાને સ્યાહી પર મૂકવાથી ‘કિ’ શબ્દ અને ત્યારબાદ ડાબા હાથની ત્રીજી આંગળીથી તલબાની સ્યાહી પર વગાડવાથી ‘ટ’ શબ્દ. આમ ‘તિરકિટ’ બોલ અલગ અલગ આંગળીથી વગાડી શકાશે.
- (5) ‘ત્રક’ ડાબા હાથને તલબા પર મૂકીને પહેલી બે આંગળી ને સ્યાહી પર એવી રીતે એક સાથે વગાડો જેમાં બીજી આંગળી પહેલી વાગે અને પછી પહેલી આંગળી. આમ બંને આંગળી એક સાથે વગાડવાથી ‘ત્ર’ શબ્દ અને ત્રીજી આંગળી સ્યાહી પર વગાડવાથી ‘ક’ શબ્દ. આમ એક સાથે ‘ત્રક’ બોલ વગાડી શકાશે.
- (6) ‘કિટતક’ ડાબા હાથથી બાયા પર હાથ મૂકીને સ્યાહી પર પૂરા પંજાથી ‘કિ’ શબ્દ, ત્યારબાદ જમણા હાથને તલબા પર મૂકી બીજી આંગળીથી સ્યાહીની વચમાં ‘ટ’ શબ્દ, ત્યારબાદ જમણા હાથની પહેલી આંગળીથી સ્યાહીની વચમાં ‘ત’ શબ્દ અને ડાબા હાથના પૂરા પંજાને બાયા પર સ્યાહી પર વગાડવાથી “ક” શબ્દ આમ, ‘કિટતક’ શબ્દ વગાડી શકાશે.
- (7) ‘ક’ ડાબા હાથના પૂરા પંજાને બાયાની સ્યાહી પર મૂકીને વગાડવાથી ‘ક’ બોલ વગાડી શકાશે.
- (8) ‘ગે’ ડાબા હાથને બાયા પર ગોળાકારે રાખીને વગાડવાથી ‘ગે’ બોલ વગાડી શકાશે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના સાચા જવાબ સામે ✓ કરો.

- (1) ‘ધા’ શબ્દો તબલા પર કઈ આંગળીથી વગાડવામાં આવે છે?
(અ) મધ્યમા (બ) તર્જની (ક) અનામિકા (ડ) કનિષ્ઠિકા
- (2) ‘ત્રી’ શબ્દ તબલા પર કઈ જગ્યાએ વગાડવામાં આવે છે ?
(અ) સ્યાહી (બ) ચાંટી (ક) લવ (ડ) મૈદાન
- (3) “ક” શબ્દ તબલા જોડીમાં કોના પર વગાડવામાં આવે છે ?
(અ) તબલા (બ) બાંયા
- (4) ‘ગે’ શબ્દ બાંયા પર કઈ આંગળીથી વગાડવામાં આવે છે ?
(અ) પૂરા પંજાથી (બ) તર્જની (ક) કનિષ્ઠિકા (ડ) મધ્યમા
- (5) ‘ધી’ શબ્દ કેવી રીતે વગાડવામાં આવે છે ?
(અ) બંને હાથથી (બ) એકલા જમણા હાથથી.

* * *

પ્રસ્તાવના :

તબલાવાદનના વિદ્યાર્થીઓને તબલાના મુખ્ય ઘરાનાની જાણકારી હોવી ખૂબ જરૂરી છે. ઘરાના એટલે કે વાદન શૈલી. આ વાદન શૈલીની જાણકારી મેળવી, વિદ્યાર્થી પોતાની પસંદગીના ઘરાનાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી, પોતાની કલાનો વિકાસ સાધી શકે છે માટે વિદ્યાર્થીઓને ઘરાનાવું માર્ગદર્શન આ એકમમાં આપ્યું છે. અહીં જુદા જુદા ઘરાનાની વાદન શૈલી ઉપરાંત તેના કલાકારો વિશે પણ માહિતી પ્રાપ્ત થશે.

તબલાવાદન કલામાં મુખ્ય ઘરાના નીચે પ્રમાણે છે. જેની વાદન વિશેષતા ક્રમશઃ જોઈશું.

મુખ્ય ઘરાના :

- (1) દિલ્હી ઘરાના
- (2) અજરાડા ઘરાના
- (3) લખનૌ ઘરાના
- (4) બનારસ ઘરાના
- (5) ફરુખાબાદ ઘરાના
- (6) પંજાબ ઘરાના

આ તમામ ઘરાનાની વાદન વિશેષતા ક્રમશઃ જોઈએ-

- (1) **દિલ્હી ઘરાના :** દિલ્હી ઘરાનાના મુખ્ય સંશોધક ઉસ્તાદ સિદ્ધારખાં હતા. એમણે આ ઘરાનાનો વિકાસ કર્યો. એમણે પખાવજના બોલોની જેમ તબલા પર વગાડવામાં આવતા બોલોની શોધ કરીને આંગળીથી વગાડી શકાય તેવા બોલોનું નિર્માણ કર્યું અને એટલા માટે આ ઘરાનાને કિનારનો બોજ પણ કહેવામાં આવે છે. આમ તબલાના ઘરાનામાં સૌ પ્રથમ દિલ્હી ઘરાનાની શોધ થઈ.

વાદન શૈલી : આ ઘરાનામાં તર્જની તથા મધ્યમા આંગળીથી વગાડવામાં આવે છે અને વધુ ભાગે ચાંટી અને સ્યાહી પર બોલ વગાડવામાં આવે છે. દિલ્હી ઘરાનામાં તીટ, તિરકિટ, ધેવેતિટ, ધિડનગ જેવા બોલનો પ્રયોગ વધુ કરવામાં આવે છે. આ ઘરાનામાં કાયદા, પેશકાર, રેલા તથા નાની ગતો અને મુખડા તથા સુંદર તિલાઈઓ વગાડવાની ખાસ વિશેષતા છે એટલે આ ઘરાનાને કિનારનો બાજ પણ કહેવામાં આવે છે.

દિલ્હી ઘરાનાના તબલાવાદકો : તબલાનો સૌ પ્રથમ ઘરાનો હોવાથી અહીં ઘણા તબલાવાદકો દિલ્હી ઘરાનાની શિક્ષા ગ્રહણ કરીને ઘરાનાનું નામ રોશન કર્યું છે. જેમાં સિદ્ધારખાં, રોશનખાં, કલ્લુખાં, તુલ્લનખાં, મોદૂખાં, બખ્શુખાં, હુસૈન બખ્શ, મહેબૂબખાં, મસીતખાં, નન્હેખાં, ઘસીટખાં, જુગનખાં તથા મહેબુબખાં સાહેબ મિરજકર મુખ્ય છે.

- (2) **અજરાડા ઘરાના :** દિલ્હી ઘરાનાની તાલીમ લઈને ઉસ્તાદ કલ્લુખાં અને ઉસ્તાદ મીરુખાં અજરાડા નામના ગામમાં આવીને રહેવા લાગ્યા. અહીં આ બંને કલાકારોએ દિલ્હી ઘરાનાના કાયદામાં તેમજ બોલોમાં થોડો ફર્ક (ફેરફાર) કરીને પોતાની વાદન શૈલીમાં નવીનતા લાવ્યા. એટલે આ ઘરાનાના પ્રવર્તક ઉસ્તાદ સિદ્ધારખાંના શિષ્ય ઉસ્તાદ કલ્લુખાં તથા મીરુખાં બન્યા. એમણે દિલ્હી ઘરાનાના કાયદાને આડી લયમાં વગાડવાનું શરૂ કર્યું અને આડી લયના ઘણા કાયદા બનાવ્યા તેમજ ઘણા નવા શબ્દોનો પ્રયોગ કરીને વાદન શૈલીને એક નવું સ્વરૂપ આપ્યું.

વાદન શૈલી : આ ઘરાનામાં શરૂઆતમાં પેશકાર તથા તેના પછી પેશકાર કાયદા વગાડવાની સૌ પ્રથમ શરૂઆત કરવામાં આવી. તેમજ દિલ્હી ઘરાનાના કાયદાને આડી લયમાં વગાડવાની શરૂઆત કરવામાં આવી. અહીં કાયદાને અલગ અલગ લયમાં વગાડવામાં આવે છે. જેમ કે સિંગલ લય, આડી લય, ચતુરત્ર લય વગેરે તેમજ દાયા અને બાંયાના સંયુક્ત બોલ જેવા કે ધાતક, ધેતક, ધાગેન, વગેરે બોલનો નવીનતમ પ્રયોગ કરવામાં આવે છે.

અજરાડા ઘરાનાના વાદકો : કલ્લુખાં, મીરુખાં, મોહમ્મદબક્ષ, ચાંદખાં, કાલેખાં, હસ્સુખાં, શમ્મૂખાં, ઉસ્તાદ હબીબુદ્દીનખાં, પં. સુધીરકુમાર સક્સેના, પંડિત મધુકર ગુરવ, ઉસ્તાદ અકરમખાં.

- (3) **લખનૌ ઘરાના :** દિલ્હી ઘરાનાના ઉસ્તાદ સિદ્ધારખાંના નાતી ઉ. મોદુખાં અને ઉ. બખ્શુખાં દિલ્હી ઘરાનાની તાલીમ લઈને દિલ્હી દરબારના આદેશથી તેઓ લખનૌ આવ્યા. અહીં આવીને એમણે લખનૌના સંગીતની આલોચના કરી અને પોતાના વાદનમાં પ્રયોગ કરવા લાગ્યા. લખનૌમાં તે સમયે કથક નૃત્યનું ખૂબ જ પ્રચલિત હતું એટલે એમણે વાદનમાં પણ પરન, ટુકડાનો પ્રયોગ વધુ કરવાનું શરૂ કર્યું અને વિદ્વાનોએ પણ એમના આ વાદનને સ્વીકાર્યું. આમ લખનૌ ઘરાનાની સ્થાપના થઈ અને આ ઘરાનાને ‘નયકલન બાજ’ પણ કહેવામાં આવે છે.

વાદન શૈલી : લખનૌમાં કથક નૃત્યનું ચલન વધુ હોવાથી આ ઘરાનાના તબલાવાદકો ઉઠાન, પરન, ટુકડા રેલા વગાડતા જોવા મળે છે. આ ઘરાનાના કાયદા પેશકાર અલગ રીતે વગાડવામાં આવે છે.

- (4) **બનારસ ઘરાના :** લખનૌ ઘરાનાના ઉસ્તાદ મોદુખાં પાસે પંડિત રામસહાયજી શિક્ષા લઈને ધાર્મિક પરંપરાના સ્થાન એવા બનારસમાં આવ્યા. અહીં ધૃપદ ધમાર ગાયનનું પ્રચલન હતું. પં. રામસહાયજીએ પોતાના વાદનમાં પખાવજના ખુલ્લા બોલોનો પ્રયોગ શરૂ કર્યો અને એક નવીન પરંપરાનો જન્મ થયો, જે બનારસ ઘરાનાના નામથી પ્રચલિત થયો. આ ઘરાનામાં તબલા પર ખુલ્લા બાજથી તબલાવાદન કરવામાં આવે છે.

વાદન શૈલી : આ ઘરાનાની વાદન શૈલીમાં લાંબી લાંબી ચકદાર, ટુકડા, પરન વગાડવાની પ્રથા છે. જુદી જુદી માત્રાથી તિહાઈ વગાડવામાં આવે છે. તેમજ ગદિગન, ધૂમકિટ, કિટતક, ધેતુધેતુ જેવા પખાવજના બોલ સમૂહનો પ્રયોગ વધુ કરવામાં આવે છે. આ ઘરાનામાં સોલોવાદનમાં તાલના ઠેકાને અલગ અલગ પદ્ધતિથી વગાડવામાં આવે છે. તબલાવાદનની શરૂઆત ઉઠાન વગાડીને કરવામાં આવે છે. તેમજ સ્તુતિપરન વગાડવી એ આ ઘરાનાની વિશેષતા છે.

પ્રમુખ તબલાવાદકો : ઉસ્તાદ મોદુખાં, પંડિત રામસહાયજી, જાનકીસહાયજી, રામશરણજી, ભૈરવ સહાયજી, ભગતજી, વીરુ મિશ્ર, બલદેવસહાયજી, કંઠે મહારાજ, પંડિત કિશન મહારાજ, પંડિત શામલાલજી, પંડિત અનોખેલાલ, પંડિત સામતાપ્રસાદ, પંડિત પૂરન મહારાજ વગેરે એ આ ઘરાનાનો ખૂબ જ પ્રચાર કરેલ છે.

- (5) **ફરુખાબાદ ઘરાના :** આ ઘરાનાના સંશોધક તરીકે ઉસ્તાદ હાજીવિલાયત અલીખાં છે. તેઓ લખનૌ ઘરાનાના ઉસ્તાદ બખ્શુખાંના જમાઈ થાય. એમણે લગ્નમાં 500 ગત દહેજમાં આપી હતી. જે ખૂબ જ પ્રચલિત થઈ. આ ઘરાનામાં લખનૌ ઘરાનાની બધી જ ખૂબીઓ સમાયેલી છે, પરંતુ ખાંસાહેબે ગહન સંશોધનને અંતે વાદનમાં ફેરફાર કર્યો. જે બધા જ કલાકારોએ અને શાસ્ત્રકારોએ માન્ય રાખ્યો. આમ ફરુખાબાદ ઘરાનો એટલે ‘હાજી સાહેબનો ઘરાના’ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો.

વાદન શૈલી : આ ઘરાનાની વાદન શૈલીમાં પેશકાર પછી ચાલા વગાડવામાં આવે છે અને ચાલાની અંદર અલગ અલગ પ્રકારના રેલાનો પ્રયોગ જોવા મળે છે. આ ઘરાનામાં ગતોના ઘણા નવીન પ્રકારો સાંભળવા મળે છે. જેવા કે દર્જે કી ગત, દુધારી ગત, ત્રિપલ્લી, ચૌપલ્લી આવા અનેક નવીન પ્રકારોને ખાં સાહેબે આ ઘરાનામાં મૂકીને એક નવીન વાદન શૈલીનું નિર્માણ કર્યું.

ઘરાનાના તબલાવાદકો : ઉસ્તાદ હાજીવિલાયત અલીખાં, સલારીખાં, ઈમામબક્ષ, હાજીસાહેબના પુત્ર હુસૈન અલીખાં, મુનીરખાં, અહમદજાન ચિરકવા, અમીર હુસૈન, ગુલામહુસૈન, નન્હેખાં, મસીતખાં, કરામતખાં, શ્રી જ્ઞાનઘોષ વગેરે.

- (6) **પંજાબ ઘરાના :** આ ઘરાનાની શોધ પંજાબના પ્રસિદ્ધ પખાવજ વાદક ઉસ્તાદ ફકીર બક્ષે કરી હતી. આ ઘરાનામાં પંજાબી ભાષાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તથા પખાવજના ખુલ્લા બોલોને હાથ બંધ રાખીને વગાડવાનો નવતર પ્રયોગ કરવામાં આવે છે.

વાદન શૈલી : આ ઘરાનામાં પખાવજના ખુલ્લા બોલને બંધ કરીને વગાડવાની પ્રથા છે તેમજ આ ઘરાનામાં અલગ અલગ પ્રકારની લયકારી ખૂબ સુંદર રીતે રજૂ કરવામાં આવે છે. બધા જ ઘરાના કરતાં પંજાબના કાયદા લાંબા હોય છે. આ ઘરાનામાં ચાંટી અને સ્યાહીના સુંદર બોલોનો પ્રયોગ વાદનમાં એક નવીનતા લાવે છે. અહીં લાંબી લાંબી

ગતો, ટુકડા, ચક્રદાર વગાડવાની પ્રથા છે. આ ઘરાનાની વાદન શૈલીમાં ધડન્ન, કિટત ધેત્, ષિટધિટ, તગેડન્ન જેવા અનેક બોલોને તબલા પર બંધ બાજથી વગાડવામાં આવે છે.

પંજાબ ઘરાનાના વાદકો : ઉ. ફકીરબખ્શ, કરમઈલાહી, માલનખાં, ઉ. કાદીર બખ્શ, ઉ. અલ્લારખાં, ઉ. ઝાકીરહુસેન, ઉ. ફજલ કુરેશી, પં. યોગેશ સમશી વગેરે છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના સાચા જવાબ સામે ✓ નિશાન કરો.

- (1) તબલાના મુખ્ય ઘરાના કેટલા છે ?
 (અ) પાંચ (બ) ચાર (ક) બે (ડ) છ
- (2) દિલ્હી ઘરાનાની શોધ કોણે કરી ?
 (અ) ઉ. અલ્લારખાં (બ) ઉ. સિધ્ધારખાં (ક) ઉ. અહમદજાન થિરકવા (ડ) ઉ. ઝાકીર હુસેન
- (3) દિલ્હી ઘરાનામાં વધુ ભાગે કેટલી આંગળીનો ઉપયોગ થાય છે ?
 (અ) ચાર (બ) ત્રણ (ક) બે (ડ) એક
- (4) અજરાડા ઘરાનામાં કઈ લયમાં કાયદા વધુ વગાડવામાં આવે છે.
 (અ) ચતશ્ર (બ) આડી (ક) બરાબરની લય (ડ) કુઆડ લય
- (5) લખનઉ ઘરાનાને બીજા કયા નામથી ઓળખવામાં આવે છે ?
 (અ) ખુલ્લા બાજ (બ) બંધ બાજ (ક) નચકલન બાજ (ડ) કિનાર બાજ
- (6) બનારસ ઘરાનાના વાદનની શરૂઆત કયા બોલથી કરે છે ?
 (અ) કાયદા (બ) ટુકડા (ક) પરન (ડ) ઉઠાન
- (7) ફરૂખાબાદ ઘરાનાની શરૂઆત કોણે કરી ?
 (અ) પં. રામસહાય (બ) પં. કિશન મહારાજ (ક) ઉ. હાજી વિલાયતખાં (ડ) ઉ. મોદુખાં
- (8) ફરૂખાબાદ ઘરાનામાં વધુ શું વગાડવામાં આવે છે ?
 (અ) રેલા (બ) કાયદા (ક) ગતો (ડ) પરન
- (9) પંજાબ ઘરાનામાં કયા વાદના બોલ બંધ કરીને વગાડવામાં આવે છે ?
 (અ) તબલા (બ) પખાવજ (ક) મૃદંગમ્ (ડ) ઢોલક

* * *

વિભાગ-2 ક્રિયાત્મક

1

દુગુન સાથે તાલ લિપિબધ્ધ

પ્રસ્તાવના :

તબલાના વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસક્રમમાં આવતા તાલો જેવા કે ધમાર, દીપચંદી, ચૌતાલ, ઝપતાલ, એકતાલ- વિસ્તૃત માહિતી પ્રાપ્ત કરે, દરેક તાલની વિશેષતા અને ખાસ કરીને કઈ ગાયકીમાં તેનો સંગત માટે ઉપયોગ થાય છે. તે અંગેની જાણકારી પ્રાપ્ત કરે અને સારા તબલાવાદક બને તે માટેનું ઉપયોગી જ્ઞાન આ એકમમાંથી પ્રાપ્ત થશે. ઉપરાંત આ એકમમાં દરેક તાલ કયા વાદ્ય પર વગાડવામાં આવે છે તેમજ તેનો બાજ કયો વગેરે અંગે માહિતી પ્રાપ્ત થશે. તાલને સિંગલ એટલે કે મૂળ લય અને તેને દુગુન લયમાં કેવી રીતે વગાડવામાં આવે છે તેનું જ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત થશે. આમ લય પર પ્રભુત્વ આ એકમ દ્વારા મળશે.

(1) તાલ-ધમાર

આ તાલને ખુલ્લા બાજનો તાલ કહેવામાં આવે છે. આ તાલના ખુલ્લા બોલ હોવાથી પખાવજ પર વગાડવામાં આવે છે. ધમાર નામની ગાયન શૈલીમાં આ તાલ સાથ-સંગતમાં ઉપયોગમાં લેવાય છે. આ તાલની પ્રકૃતિ ગંભીર છે. આ તાલમાં પખવાજ પર સ્વતંત્ર વાદન પણ કરવામાં આવે છે. જેમાં પરન, રેલા, ટુકડા, તિહાઈ વગેરે સુંદર રીતે વગાડવામાં આવે છે. નૃત્ય સાથે સંગત કરવામાં આ તાલનો ઉપયોગ થાય છે. આ તાલને મોટે ભાગે મધ્યલયમાં જ વગાડવામાં આવે છે.

તાલ માહિતી

તાલ - ધમાર - માત્રા - 14, વિભાગ-4, તાલી-1, 6, 11 માત્રા પર, ખાલી - 8 માત્રા પર

મૂળ લય

માત્રા	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	1
બોલ	ક	ધી	ટ	ધી	ટ	ધા	ડ	ગ	તી	ટ	તી	ટ	તા	ડ	ક
તાલ ચિન્હ	×					2		0			3				×

દુગુન લય :

1 2	3 4	5 6	7 8	9 10	11 12	13 14	1 2	3 4	5 6
કધી	ટધી	ટધા	ડગ	તીટ	તીટ	તાડ	કધી	ટધી	ટધા
×					2		0		
7 8	9 10	11 12	13 14	1					
ડગ	તિટ	તિટ	તાડ	ક					
3				×					

(2) તાલ - દીપચંદી

આ તાલને બંધ બાજમાં વગાડવામાં આવે છે. આ તાલ દુમરી તથા હોરી અંગની ગાયકી સાથે સાથ-સંગતનો તાલ છે. આ તાલને ‘ચાંચર તાલ’ પણ કહેવામાં આવે છે. આ તાલમાં સ્વતંત્ર વાદન કરવામાં આવતું નથી એટલે આ તાલમાં કાયદા, રેલા, પેશકાર વગેરે વગાડવામાં આવતા નથી, પરંતુ નાના નાના મોહરા, મુખડાનો ક્યારેક ઉપયોગ કરી શકાય છે. દુમરી ગાયનની બદલ કરતી વખતે દીપચંદી તાલમાંથી ત્રિતાલમાં કહરવા છંદનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ત્યાર બાદ તેમાં લગ્ગી અને લડી વગાડવામાં આવે છે. આ તાલના બંધ બોલ હોવાથી બંધ બાજનો તાલ કહેવાય છે. આ તાલનો ઉપયોગ મધ્યલયમાં જ થાય છે. વિલંબિત લયમાં તે વગાડાતો નથી.

તાલ માહિતી

તાલ - દીપચંદી માત્રા - 14 - વિભાગ - 4 તાલી 1, 4, 11, માત્રા પર, ખાલી - 8 માત્રા પર

મૂળ લય : માત્રા	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	1
બોલ	ધા	ધિં	ડ	ધા	ધા	તિં	ડ	તા	તિં	ડ	ધા	ધા	ધિં	ડ	ધા
તાલ ચિન્હ	×			2				0			3				×

દુગુન લય

માત્રા	1 2	3 4	5 6	7 8	9 10	11 12	13 14	1 2	3 4	5 6	7 8	9 10	11 12	13 14	1
બોલ	ધાધિં	ડધા	ધાતિં	ડતા	તિંડ	ધાધા	ધિંડ	ધાધિં	ડધા	ધાતિં	ડતા	તિંડ	ધાધા	ધિંડ	ધા
તાલ ચિન્હ	×			2				0			3				×

(3) તાલ - ચૌતાલ

આ તાલ ખુલ્લા બાજનો તાલ છે. આ તાલના બોલ ખુલ્લા અંગનો હોવાથી પખાવજ પર વગાડવામાં આવે છે. આ તાલ ખૂબ જ જૂનો અને પ્રસિદ્ધ તાલ છે. ધૃપદ ગાયકીમાં પખાવજ પર સંગત કરવા માટે આ પ્રસિદ્ધ તાલ છે. આ તાલમાં પખાવજ પર સ્વતંત્ર વાદન પણ કરવામાં આવે છે. જેમાં ટુકડા, પરન, રેલા, તિહાઈ જેવા પ્રકારો વગાડવામાં આવે છે. આ તાલની માત્રા, તાલી, ખાલી તથા વિભાગ બંધ બાજના એકતાલ પ્રમાણે છે. આ તાલમાં ચાર તાલી આવતી હોવાથી આ તાલને ‘ચાર તાલ’ના નામથી પણ ઓળખવામાં આવે છે.

તાલ માહિતી

તાલ - ચૌતાલ માત્રા -12, વિભાગ - 6, તાલી - 1, 5, 9, 11 માત્રા પર, ખાલી - 3, 7 માત્રા પર

મૂળ લય

માત્રા	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	1
બોલ	ધા	ધા	દિં	તા	કિટ	ધા	દિં	તા	તિટ	કત	ગદિ	ગન	ધા
તાલ ચિન્હ	×		0		2		0		3		4		×

દુગુન લય

માત્રા	1 2	3 4	5 6	7 8	9 10	11 12	1 2	3 4
બોલ	ધાધા	દિંતા	કિટધા	દિંતા	તિટ કટ	ગદિ ગન	ધાધા	દિંતા
તાલ ચિન્હ	×		0		2		0	

માત્રા	5 6	7 8	9 10	11 12	1
બોલ	કિટધા	દિતા	તિટકત	ગદિગન	ધા
તાલ	—	—	—	—	
ચિન્હ	3		4		×

(4) તાલ - ઝપતાલ

આ તાલ બંધ બાજમાં વગાડવામાં આવે છે. આ તાલના બોલ બંધ બાજના હોવાથી તબલા પર વગાડવામાં આવે છે. આ ખૂબ જ પ્રચલિત તાલ માનવામાં આવે છે. આ તાલ સોલોવાદન અને સંગત બંનેમાં ઉપયોગી છે. સ્વતંત્ર તબલાવાદનમાં કાયદા, પલ્ટા, તિહાઈ, ટુકડા, મુખડા, પરન, રેલા, ગત વગેરે વગાડવામાં આવે છે. મોટે ભાગે આ તાલનો ઉપયોગ મધ્યલયમાં થાય છે. કથક નૃત્યમાં પણ આ તાલનો ઉપયોગ થાય છે.

તાલ માહિતી

તાલ - ઝપતાલ માત્રા - 10, વિભાગ - 4, તાલી - 1, 3, 8 માત્રા પર, ખાલી - 6 માત્રા પર

મૂળ લય

માત્રા	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	1
બોલ	ધીં	ના	ધીં	ધીં	ના	તીં	ના	ધીં	ધીં	ના	ધીં
તાલ ચિન્હ	×		2			0		3			×

દુગુન લય

માત્રા	1 2	3 4	5 6	7 8	9 10	1 2	3 4	5 6	7 8	9 10	1
બોલ	ધીંના	ધીંધીં	નાતીં	નાધીં	ધીંના	ધીંના	ધીંધીં	નાતીં	નાધીં	ધીંના	ધીં
તાલ ચિન્હ	×	—	2	—	—	0	—	3	—	—	×

(5) તાલ - એકતાલ

આ તાલ ખૂબ જ પ્રચલિત તાલ છે. આ તાલને તબલા પર વગાડવામાં આવે છે અને એના બોલ બંધ બાજના હોવાથી આ તાલને બંધ બાજનો તાલ કહેવામાં આવે છે. ખ્યાલ અંગની ગાયકીમાં ખૂબ જ ઉપયોગી તાલ છે. એવું અનુમાન છે કે જ્યારે ખ્યાલ અંગની ગાયકીની શોધ થઈ હશે ત્યારે સંગત માટે સૌ પ્રથમ એકતાલની રચના કરવામાં આવી હશે. આમ ખ્યાલ અંગેની ગાયકીમાં આ તાલનો ઉપયોગ વધુ કરવામાં આવે છે. આ તાલની ખાસ વિશેષતા એ છે કે ત્રણે લય - વિલંબિત લય, મધ્યલય અને દ્રુતલયમાં આસાનીથી વગાડી શકાય છે. આ તાલમાં સ્વતંત્ર વાદન પણ કરવામાં આવે છે. જેમાં કાયદા, પેશકાર, પલ્ટા, તિહાઈ, મુખડા, ટુકડા, પરન, ચકદાર, રેલા, ગત વગેરે વગાડવામાં આવે છે. આમ આ તાલ સોલો અને સંગત માટે ઉપયોગી છે.

તાલ માહિતી

તાલ - એકતાલ માત્રા - 12, વિભાગ - 6, તાલી - 1, 5, 9, 11 માત્રા પર, ખાલી - 3, 7 માત્રા પર

મૂળ લય

માત્રા	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	1
બોલ	ધીં	ધીં	ધાગે	તિરકિટ	તૂં	ના	ક	તા	ધાગે	તિરકિટ	ધીં	ના	ધીં
તાલ ચિન્હ	×		0	—	2		0		3	—	4		×

દુગુન લય

માત્રા	1 2	3 4	5 6	7 8	9 10	11 12	1 2	3 4
બોલ	ધીંધીં	ધાગે તિરકિટ	તૂંના	કત્તા	ધાગે તિરકિટ	ધીંના	ધીંધીં	ધાગે તિરકિટ
તાલ ચિન્હ	×		0		2		0	

માત્રા	5 6	7 8	9 10	11 12	1
બોલ	તૂંના	કત્તા	ધાગે તિરકિટ	ધીંના	ધી
તાલ ચિન્હ	3		4		×

સ્વાધ્યાય

1. ખાલી જગ્યા પૂરો.

- (1) તાલ ધમાર બાજનો તાલ છે. (બંધ બાજ / ખુલ્લો બાજ)
- (2) તાલ ધમારની માત્રા છે. (12, 14, 10)
- (3) તાલ દીપચંદીમાં વધુ વગાડવામાં આવે છે. (કાયદા, લગ્ગી, રેલા)
- (4) તાલ દીપચંદી વાદ્ય પર વગાડવામાં આવે છે. (પખાવજ, તબલા)
- (5) તાલ ચૌતાલને નામથી પણ ઓળખાય છે. (એકતાલ, ચારતાલ)
- (6) તાલ ચૌતાલમાં તાલી અને ખાલી આવે છે. (3, 4, 5, 2)
- (7) તાલ ઝપતાલની માત્રા છે. (16, 10, 15)
- (8) તાલ ઝપતાલમાં માત્રા પર ખાલી આવે છે. (8, 6, 1)
- (9) તાલ એકતાલ વાદ્ય પર વગાડવામાં આવે છે. (પખાવજ, તબલા)
- (10) તાલ એકતાલમાં અને માત્રા પર ખાલી આવે છે. (5 અને 7, 3 અને 7)
- (11) તાલ એકતાલના બોલ બાજના છે. (બંધ, ખુલ્લા)
- (12) તાલ એકતાલને લયમાં વધુ વગાડવામાં આવે છે. (વિલંબિત, દ્રુત, મધ્યલય)
- (13) તાલ એકતાલ અને માં ઉપયોગી તાલ છે. (ગાયન અને નૃત્ય, સોલો અને સંગત)

* * *

પ્રસ્તાવના :

આ એકમમાં વિદ્યાર્થીને સ્વતંત્ર વાદન માટે તૈયાર કરવા કેવી રીતે તૈયારી કરાવવી તેની માહિતી આપવામાં આવી છે. સ્વતંત્ર વાદન માટે કાયદા, પલ્ટા, તિહાઈ, ટુકડા, રેલા, ચક્રદાર વગેરે અભ્યાસક્રમ મુજબ તૈયાર કરીને અભ્યાસક્રમ મુજબ સ્વતંત્ર વાદનની સમજ પ્રાપ્ત કરશે.

તાલ - ત્રિતાલ - માત્રા - 16 - કાયદો

ધા	ત્રક	ધિના	ગિના	ધાગે	ત્રક	ધિના	ગિના	તા	ત્રક	તિના	કિના	ધાગે	ત્રક	ધિના	ગિના
×				2				0				3			

પલ્ટા

(1)	ધા	ત્રક	ધિના	ગિના	ધા	ત્રક	ધિના	ગિના	ધા	ત્રક	ધિના	ગિના	ધાગે	ત્રક	તિના	કિના
×					2				0				3			
	તા	ત્રક	તિના	કિના	તા	ત્રક	તિના	કિના	ધા	ત્રક	ધિના	ગિના	ધાગે	ત્રક	ધિના	ગિના
×					2				0				3			
(2)	ધા	ત્રક	ધિના	ગિના	ધિના	ગિના	ધિના	ગિના	ધા	ત્રક	ધિના	ગિના	ધાગે	ત્રક	તિના	કિના
×					2				0				3			
	તા	ત્રક	તિના	કિના	તિના	કિના	તિના	કિના	ધા	ત્રક	ધિના	ગિના	ધાગે	ત્રક	ધિના	ગિના
×					2				0				3			
(3)	ધા	ત્રક	ધિના	ગિના	-	ત્રક	ધિના	ગિના	ધા	ત્રક	ધિના	ગિના	ધાગે	ત્રક	તિના	કિના
×					2				0				3			
	તા	ત્રક	તિના	કિના	-	ત્રક	તિના	કિના	ધા	ત્રક	ધિના	ગિના	ધાગે	ત્રક	ધિના	ગિના
×					2				0				3			
(4)	ધા	ત્રક	ધિના	ગિના	ધાગે	ત્રક	ધિના	ગિના	ધાગે	ત્રક	ધિના	ગિના	ધાગે	ત્રક	તિના	કિના
×					2				0				3			
	તા	ત્રક	તિના	કિના	તાકે	ત્રક	તિના	કિના	ધાગે	ત્રક	ધિના	ગિના	ધાગે	ત્રક	ધિના	ગિના
×					2				0				3			
(5)	ધા	ત્રક	ધિના	ગિના	ધાગે	ત્રક	ધિના	ગિના	ધા	ધા	ધા	ગિના	ધાગે	ત્રક	ધિના	કિના
×					2				0				3			
	તા	ત્રક	તિના	કિના	તાકે	ત્રક	તિના	કિના	ધા	ધા	ધા	ગિના	ધાગે	ત્રક	ધિના	ગિના
×					2				0				3			

તિહાઈ

(1)	ધા	ત્રક	ધિના	ગિના	ધાગે	ત્રક	ધિના	ગિના	ધા	-	-	-	ધા	ત્રક	ધિના	ગિના
×					2				0				3			
	ધાગે	ત્રક	ધિના	ગિના	ધા	-	-	-	ધા	ત્રક	ધિના	ગિના	ધાગે	ત્રક	ધિના	ગિના
×					2				0				3			×

તિહાઈ

<u>ધાગેતિટ</u>	<u>ધાગેત્રક</u>	<u>ધિંનાગીના</u>	<u>ધાગેતિટ</u>	2	<u>ધાડડડ</u>	<u>ડડડડ</u>	<u>ધાગેતિટ</u>	<u>ધાગેત્રક</u>	<u>ધિંનાગીના</u>	0
×										
<u>ધાગેતિટ</u>	<u>ધાડડડ</u>	<u>ધાગેતિટ</u>	<u>ધાગેત્રક</u>	<u>ધિંનાગીના</u>	<u>ધાગેતિટ</u>					
		3				ધા				×

બેદમ તિહાઈ

(1)	<u>તિટકત</u>	<u>ગદિગન</u>	<u>ધાડકત</u>	<u>ધાડકત</u>	2	<u>ધાડકત</u>	<u>ધાડતિટ</u>	<u>કતગદિ</u>	<u>ગનધાડ</u>	
	×									
	<u>કતધાડ</u>	<u>કતધાડ</u>	<u>કતધાડ</u>	<u>તિટકત</u>	3	<u>ગદિગન</u>	<u>ધાડકત</u>	<u>ધાડકત</u>	<u>ધાડકત</u>	ધા
	0									×
(2)	<u>કિડનગ</u>	<u>તિરકિટ</u>	<u>તકતાડ</u>	<u>તિરકિટ</u>	2	<u>ધાડતીડ</u>	<u>ધાડકિડ</u>	<u>નગતિર</u>	<u>કિટતક</u>	
	×									
	<u>તાડતિર</u>	<u>કિટધાડ</u>	<u>તિડધાડ</u>	<u>કિડનગ</u>	3	<u>તિરકિટ</u>	<u>તકતાડ</u>	<u>તિરકિટ</u>	<u>ધાડતીડ</u>	ધા
	0									×

દમદાર તિહાઈ

(1)	<u>તિરકિટ</u>	<u>તકતાડ</u>	<u>તિરકિટ</u>	<u>ધાડતીડ</u>	2	<u>ધાડડડ</u>	<u>ડડડડ</u>	<u>તિરકિટ</u>	<u>તકતાડ</u>	
	×									
	<u>તિરકિટ</u>	<u>ધાડતીડ</u>	<u>ધાડડડ</u>	<u>ડડડડ</u>	3	<u>તિરકિટ</u>	<u>તકતાડ</u>	<u>તિરકિટ</u>	<u>ધાડતીડ</u>	
	0									
(2)	<u>ધાગેત્રક</u>	<u>ધિંનાગીના</u>	<u>ધાગેત્રક</u>	<u>ધિંનાગીના</u>	2	<u>ધાડડડ</u>	<u>ડડડડ</u>	<u>ધાગેત્રક</u>	<u>ધિંનાગીના</u>	
	×									
	<u>ધાગેત્રક</u>	<u>ધિંનાગીના</u>	<u>ધાડડડ</u>	<u>ડડડડ</u>	3	<u>ધાગેત્રક</u>	<u>ધિંનાગીના</u>	<u>ધાગેત્રક</u>	<u>ધિંનાગીના</u>	ધા
	0									×

ટુકડા

(1)	<u>કત્</u>	<u>તિટ</u>	<u>ધેધે</u>	<u>તિટ</u>	2	<u>કત</u>	<u>કત</u>	<u>ધેધે</u>	<u>તિટ</u>	
	×									
	<u>ધેધે</u>	<u>તિટ</u>	<u>ધાડ</u>	<u>ધેધે</u>	3	<u>તિટ</u>	<u>ધાડ</u>	<u>ધેધે</u>	<u>તિટ</u>	ધા
	0									×
(2)	<u>કત</u>	<u>તિટ</u>	<u>ધેધે</u>	<u>તિટ</u>	2	<u>કત</u>	<u>કત</u>	<u>ધેધે</u>	<u>તિટ</u>	
	×									
	<u>ધાધા</u>	<u>તુંના</u>	<u>ધાડ</u>	<u>ધાધા</u>	3	<u>તુંના</u>	<u>ધાડ</u>	<u>ધાધા</u>	<u>તુંના</u>	ધા
	0									×

તિહાઈ

<u>ધાડતિર</u>	<u>કિટતક</u>	<u>તિરકિટ</u>	<u>ધાડતિડ</u>	<u>ધાડડડ</u>	<u>ડડડડ</u>	<u>ધાડતિર</u>	<u>કિટતક</u>	
×				2				
<u>તિરકિટ</u>	<u>ધાડતીડ</u>	<u>ધાડડડ</u>	<u>ડડડડ</u>	<u>ધાડતિર</u>	<u>કિટતક</u>	<u>તિરકિટ</u>	<u>ધાડતીડ</u>	ધા
0				3				×

ચક્રદાર પરન (આડીલય)

(1)	<u>કતૂતિ</u>	<u>ટતિટ</u>	<u>કતાગ</u>	<u>દિગન</u>	<u>કતાગ</u>	<u>દિગન</u>	<u>ધાત્રક</u>	<u>ધેતિટ</u>	
	×				2				
	<u>કતાગ</u>	<u>દિગન</u>	<u>ધાત્રક</u>	<u>ધેતિટ</u>	<u>કતાગ</u>	<u>દિગન</u>	<u>ધાડડ</u>	<u>કતાગ</u>	
0					3				
	<u>દિગન</u>	<u>ધાડડ</u>	<u>કતાગ</u>	<u>દિગન</u>	<u>ધાડડ</u>	<u>ડડડ</u>	<u>કતૂતિ</u>	<u>ટતિટ</u>	
	×				2				
	<u>કતાગ</u>	<u>દિગન</u>	<u>કતાગ</u>	<u>દિગન</u>	<u>ધાત્રક</u>	<u>ધેતિટ</u>	<u>કતાગ</u>	<u>દિગન</u>	
0					3				
	<u>ધાત્રક</u>	<u>ધેતિટ</u>	<u>કતાગ</u>	<u>દિગન</u>	<u>ધાડડ</u>	<u>કતાગ</u>	<u>દિગન</u>	<u>ધાડડ</u>	
	×				2				
	<u>કતાગ</u>	<u>દિગન</u>	<u>ધાડડ</u>	<u>ડડડ</u>	<u>કતૂતિ</u>	<u>ટતિટ</u>	<u>કતાગ</u>	<u>દિગન</u>	
0					3				
	<u>કતાગ</u>	<u>દિગન</u>	<u>ધાત્રક</u>	<u>ધેતિટ</u>	<u>કતાગ</u>	<u>દિગન</u>	<u>ધાત્રક</u>	<u>ધેતિટ</u>	
	×				2				
	<u>કતાગ</u>	<u>દિગન</u>	<u>ધાડડ</u>	<u>કતાગ</u>	<u>દિગન</u>	<u>ધાડડ</u>	<u>કતાગ</u>	<u>દિગન</u>	ધા
0					3				×
(2)	<u>ધાગેતિટ</u>	<u>તાગેતિટ</u>	<u>કધેતિટ</u>	<u>ધાગેતિટ</u>	<u>ગદિગન</u>	<u>નાગેતિટ</u>	<u>કધેતિટ</u>	<u>ધાડકધે</u>	
	×				2				
	<u>તિટધાડ</u>	<u>કધેતિટ</u>	<u>ધાડડડ</u>	<u>ધાગેતિટ</u>	<u>તાગેતિટ</u>	<u>કધેતિટ</u>	<u>ધાગેતિટ</u>	<u>ગદિગન</u>	
0					3				
	<u>નાગેતિટ</u>	<u>કધેતિટ</u>	<u>ધાડકધે</u>	<u>તિટધાડ</u>	<u>કધેતિટ</u>	<u>ધાડડડ</u>	<u>ધાગેતિટ</u>	<u>તાગેતિટ</u>	
	×				2				
	<u>કધેતિટ</u>	<u>ધાગેતિટ</u>	<u>ગદિગન</u>	<u>નાગેતિટ</u>	<u>કધેતિટ</u>	<u>ધાડકધે</u>	<u>તિટધાડ</u>	<u>કધેતિટ</u>	ધા
0					3				×

રેલો :

<u>ધાડતિર</u>	<u>કિટતક</u>	<u>તિરકિટ</u>	<u>ધાડતિર</u>		<u>કિટતક</u>	<u>તિરકિટ</u>	<u>ધાડતિર</u>	<u>કિટતક</u>
×					2			
<u>તાડતિર</u>	<u>કિટતક</u>	<u>તિરકિટ</u>	<u>તાડતિર</u>		<u>કિટતક</u>	<u>તિરકિટ</u>	<u>ધાડતિર</u>	<u>કિટતક</u>
0					3			

પલટો-1

<u>ધાડતિર</u>	<u>કિટતક</u>	<u>તિરકિટ</u>	<u>ધાડતિર</u>		<u>કિટતક</u>	<u>તિરકિટ</u>	<u>ધાડધાડ</u>	<u>તિરકિટ</u>
×					2			
<u>ધાડતિર</u>	<u>કિટતક</u>	<u>તિરકિટ</u>	<u>ધાડતિર</u>		<u>કિટતક</u>	<u>તિરકિટ</u>	<u>ધાડતિર</u>	<u>તિરકિટ</u>
0			3					
<u>તાડતિર</u>	<u>કિટતક</u>	<u>તિરકિટ</u>	<u>તાડતિર</u>		<u>કિટતક</u>	<u>તિરકિટ</u>	<u>તાડતાડ</u>	<u>તિરકિટ</u>
×					2			
<u>ધાડતિર</u>	<u>કિટતક</u>	<u>તિરકિટ</u>	<u>ધાડતિર</u>		<u>કિટતક</u>	<u>તિરકિટ</u>	<u>ધાડતિર</u>	<u>કિટતક</u>
0					3			

પલટો-2

<u>ધાડતિર</u>	<u>કિટતક</u>	<u>તિરકિટ</u>	<u>તિરકિટ</u>		<u>ધાડતિર</u>	<u>કિટતક</u>	<u>ધાડધાડ</u>	<u>તિરકિટ</u>
×					2			
<u>ધાડતિર</u>	<u>કિટતક</u>	<u>તિરકિટ</u>	<u>ધાડતિર</u>		<u>કિટતક</u>	<u>તિરકિટ</u>	<u>ધાડતિર</u>	<u>કિટતક</u>
0					3			
<u>તાડતિર</u>	<u>કિટતક</u>	<u>તિરકિટ</u>	<u>તિરકિટ</u>		<u>તાડતિર</u>	<u>કિટતક</u>	<u>તાડતાડ</u>	<u>તિરકિટ</u>
×					2			
<u>ધાડતિર</u>	<u>કિટતક</u>	<u>તિરકિટ</u>	<u>ધાડતિર</u>		<u>કિટતક</u>	<u>તિરકિટ</u>	<u>ધાડતિર</u>	<u>કિટતક</u>
0					3			

પલટો-3

<u>ધાડતિર</u>	<u>કિટતક</u>	<u>ધાડતિર</u>	<u>કિટતક</u>		<u>ધાડતિર</u>	<u>કિટતક</u>	<u>ધાડધાડ</u>	<u>તિરકિટ</u>
×					2			
<u>ધાડતિર</u>	<u>કિટતક</u>	<u>તિરકિટ</u>	<u>ધાડતિર</u>		<u>કિટતક</u>	<u>તિરકિટ</u>	<u>ધાડતિર</u>	<u>કિટતક</u>
0					3			
<u>તાડતિર</u>	<u>કિટતક</u>	<u>તાડતિર</u>	<u>કિટતક</u>		<u>તાડતિર</u>	<u>કિટતક</u>	<u>તાડતાડ</u>	<u>તિરકિટ</u>
×					2			
<u>ધાડતિર</u>	<u>કિટતક</u>	<u>તિરકિટ</u>	<u>ધાડતિર</u>		<u>કિટતક</u>	<u>તિરકિટ</u>	<u>ધાડતિર</u>	<u>કિટતક</u>
0					3			

પ્રોજેક્ટ વર્ક

* શિક્ષક દ્વારા વિદ્યાર્થીઓ પાસે તૈયાર કરાવવું

- (1) સોલો વાદન માટે એકમ-2માં આપેલ કાયદા પ્રમાણે બીજા કાયદા પણ બનાવતા શીખવાડવા.
- (2) બેદમ તિલાઈના અલગ અલગ બોલોનો ઉપયોગ કરીને તિલાઈ બનાવતા શીખવાડવું. બેદમ તિલાઈ પછી દમદાર તિલાઈમાં પણ અલગ અલગ બોલોનો ઉપયોગ કરીને તિલાઈના બોલમાં કેટલો દમ લેવો તે શીખવાડવું.
- (3) રેલાના ઉપયોગમાં તિરકિટ, ધિરધિર બોલોનો ઉપયોગ કરીને સોલોવાદનમાં હાથની તૈયારી કરાવવી.
- (4) ટુકડા - વિવિધ પ્રકારના બોલોનો ઉપયોગ કરી નવા નવા ટુકડા બનાવતા શીખવાડવું.
- (5) ચક્રદાર પરન માટે પણ અલગ અલગ બોલોને લઈને સાદી ચક્રદાર, ફરમાઈશી ચક્રદાર બનાવતા શીખવાડવું.

* * *

પ્રસ્તાવના :

તબલાના વર્ણોને તબલા પર કઈ જગ્યાએથી વગાડવામાં આવે છે તેનું જ્ઞાન આ એકમમાંથી મળશે. તબલાવાદનમાં બોલોની નિકાસ એ ખૂબ જ અગત્યનો ભાગ છે. જો બોલને એના ચોક્કસ સ્થાન પર વગાડવામાં આવશે તો જ વિદ્યાર્થીનો હાથ સરસ તૈયાર થશે અને સાંભળવું પણ ગમશે માટે આ એકમનો અભ્યાસ વ્યવસ્થિત કરવાથી તબલાવાદનનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે.

નીચે આપેલ બોલને વગાડવાની ક્ષમતા.

(1) કત્ (2) ગદિગન (3) કધિટ (4) તકડાંન્ (5) ધિરધિર (6) ગિડનગ (7) દિંતા

તબલા જોડી પર બોલ વગાડવાની રીત :-

- (1) **કત્** : ડાબા હાથની ચારેય આંગળીઓને એક સાથે રાખીને આંગળીના પૂરા ભાગ દ્વારા બાંયાની સ્યાહી પર બંધ પ્રહાર કરવાથી કત્ વર્ણ વગાડવામાં આવે છે.
- (2) **ગદિગન** : ‘ગ’ શબ્દ ડાબા હાથના પૂરા પંજાને ગોળ આકારમાં રાખીને સ્યાહીના ઉપરના ભાગે વગાડવામાં આવશે. ‘દિ’ શબ્દ જમણા હાથના પૂરા પંજાને સ્યાહી પર વગાડવામાં આવશે. ‘ગ’ શબ્દ ડાબા હાથના પૂરા પંજાને ગોળ આકારમાં રાખીને સ્યાહીના ઉપરના ભાગે વગાડવામાં આવશે. ‘ન’ શબ્દ જમણા હાથની પહેલી આંગળીથી ચાંટી પર વગાડવામાં આવશે. આમ એક સાથે ગદિગન શબ્દ વગાડવામાં આવે છે.
- (3) **કધિટ** : ‘ક’ ડાબા હાથની ચારેય આંગળીઓને એક સાથે બાંયા પર સ્યાહીની જગ્યાએથી પ્રહાર કરીને વગાડવામાં આવે છે. ‘ધિટ’ જમણા હાથની મધ્યમા અને અનામિકા આંગળી એક સાથે તબલાની સ્યાહીના મધ્ય ભાગમાં રાખીને ડાબા હાથથી બાંયા પર બંને હાથથી પ્રહાર કરવાથી ‘ધિ’ અને જમણા હાથની તર્જની આંગળીથી તબલાની સ્યાહી પર વગાડવામાં આવશે. આમ એક સાથે ‘કધિટ’ શબ્દ વગાડવામાં આવે છે.
- (4) **તકડાંન્** : જમણા હાથની તર્જની આંગળીથી તબલાની ચાંટી પરથી ‘ત’ અને ડાબા હાથની બધી આંગળીઓ ભેગી કરીને પૂરા પંજાથી બાંયાની સ્યાહી પર બંધ પ્રહાર કરવાથી ‘ક’ તથા તરત એના પછી જમણા હાથની તર્જની દ્વારા તબલાની ચાંટી પર વગાડવાથી ‘ડાંન’ આ પ્રમાણે ‘તકડાંન્’ વગાડવામાં આવે છે.
- (5) **ધિરધિર** : જમણા હાથની હથેળીનો જમણો ભાગ સ્યાહી પર અને બાંયા પર પૂરા પંજાથી ગ એક સાથે વગાડવાથી ‘ધિ’ અને જમણા હાથની હથેળીનો દાબા ભાગથી સ્યાહી પર ‘ર’ આમ એક સાથે ‘ધિરધિર’ બંને હાથની સહાયતાથી વગાડવામાં આવે છે.
- (6) **ગિડનગ** : ‘ગિ’ ડાબા હાથના પૂરા પંજાથી બાંયા પર ‘ગિ’ શબ્દ વગાડવામાં આવશે. ‘ડ’ જમણા હાથની અનામિકા આંગળીથી સ્યાહીના મધ્ય ભાગ પર વગાડવામાં આવશે. ‘ન’ જમણા હાથની તર્જની આંગળીથી તબલાની ચાંટી પર વગાડવામાં આવશે. ‘ગ’ ડાબા હાથના પૂરા પંજાથી બાંયાની સ્યાહીના ઉપરના ભાગે પ્રહાર કરવાથી વગાડવામાં આવે છે. આમ ‘ગિડનગ’ બંને હાથથી વગાડવામાં આવે છે.
- (7) **દિંતા** : જમણા હાથના પૂરા પંજાની તબલાની સ્યાહી પર પ્રહાર કરવાથી ‘દિ’ અને જમણા હાથની તર્જની આંગળીથી તબલાની ચાંટી પર વગાડવાથી ‘તા’ શબ્દ વાગશે. આમ જમણા હાથથી તબલા પર ‘દિંતા’ વગાડવામાં આવે છે.

સ્વાધ્યાય

1. સાચા જવાબ સામે (✓) કરો

- (1) 'ગ' શબ્દ બાંયા પર કઈ આંગળીથી વગાડવામાં આવે છે ?
(અ) પહેલી (બ) પૂરા પંજાથી (ક) પહેલી બીજી બંને (ડ) ત્રીજી આંગળીથી
- (2) 'કત્' શબ્દ બાંયા પર કઈ જગ્યાએથી વગાડવામાં આવે છે ?
(અ) ચાંટી (બ) સ્યાહી (ક) મૈદાન (ડ) ગજરા
- (2) 'ન' શબ્દ જમણા હાથની કઈ આંગળીથી વગાડવામાં આવે છે ?
(અ) પહેલી (બ) બીજી (ક) ત્રીજી આંગળી (ડ) પૂરા પંજાથી
- (4) 'ધિરધિર' શબ્દ તબલા પર કઈ જગ્યાએથી વગાડવામાં આવે છે ?
(અ) ચોટી (બ) સ્યાહી (ક) લવ (ડ) ગજરા
- (5) ડાબા હાથના પૂરા પંજાથી બાંયા પર કયો શબ્દ વગાડવામાં આવે છે ?
(અ) ગિ (બ) ડ (ક) ન (ડ) ગ

* * *

પ્રસ્તાવના :

તબલાના વિદ્યાર્થીઓને અલગ અલગ તાલોમાં વાદન કરવાની ક્ષમતા વધારવા અલગ અલગ તાલોમાં કાયદા, પલટા, તિહાઈ વિગેરે તૈયાર કરવા ખૂબ જ જરૂરી હોય છે. આ એકમથી તાલ ઝપતાલમાં કાયદો કેવો હોય અને એના પલટા કેવી રીતે બનાવવા, તિહાઈ કેવી હોય તેનું જ્ઞાન વિદ્યાર્થીને પ્રાપ્ત થશે.

ઝપતાલમાં એક કાયદો, બે પલટા, તિહાઈ સાથે વગાડવાનું જ્ઞાન

તાલ-ઝપતાલ, માત્રા - 10

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	1
ધીં	ના	ધીં	ધીં	ના	તીં	ના	ધીં	ધીં	ના	ધીં
×		2			0		3			×

કાયદો

ધાગે	ત્રક	ધિંના	ગીના	ધાગે	તિટ	ધાગે	ત્રક	તિંના	કિના
×		2			0		3		
તાકે	ત્રક	તિંના	કિના	ધાગે	તિટ	ધાગે	ત્રક	ધિંના	ગીના
×		2			0		3		

કાયદો - દુગુન લય

ધાગેત્રક	ધિંનાગીના	ધાગેતિટ	ધાગેત્રક	તિંનાકિના
×		2		
તાકેત્રક	તિંનાકીના	ધાગેતિટ	ધાગેત્રક	ધિંનાગીના
0		3		

પલટો-1

ધાગેત્રક	ધિંનાગીના	ધાગેત્રક	ધિંનાગીના	ધાગેત્રક
×		2		
ધિંનાગીના	ધાગેતિટ	ધાગેતિટ	ધાગેત્રક	તિંનાધિના
0		3		
તાકેત્રક	તિંનાકિના	તાકેત્રક	તિંનાકિના	તાકેત્રક
×		2		
તિંનાકિના	ધાડડડ	ધાગેતિટ	ધાગેત્રક	ધિંનાગીના
0		3		

પલટો-2

<u>ધાગેત્રક</u>	<u>ધિંનાગીના</u>	<u>ધાગેતિટ</u>	<u>ધાગેત્રક</u>	<u>ધિંનાગીના</u>
×		2		
<u>ધાધાગીના</u>	<u>ધિંનાગીના</u>	<u>ધાગેતિટ</u>	<u>ધાગેત્રક</u>	<u>તિંનાકિના</u>
0		3		
<u>તાકેત્રક</u>	<u>તિંનાકિના</u>	<u>તાકેતિટ</u>	<u>તાકેત્રક</u>	<u>તિંનાકિના</u>
×		2		
<u>ધાધાગીના</u>	<u>ધિંનાગીના</u>	<u>ધાગેતિટ</u>	<u>ધાગેત્રક</u>	<u>ધિંનાગીના</u>
0		3		

પલટો-3

<u>ધાગેત્રક</u>	<u>ધિંનાગીના</u>	<u>ધાગેતિટ</u>	<u>ધાગેનાગે</u>	<u>ધિંનાગીના</u>
×		2		
<u>ધાગેત્રક</u>	<u>ધિંનાગીના</u>	<u>ધાગેતિટ</u>	<u>ધાગેત્રક</u>	<u>તિંનાકિના</u>
0		3		
<u>તાકેત્રક</u>	<u>તિંનાકિના</u>	<u>તાકેતિટ</u>	<u>તાકેનાકે</u>	<u>તિંનાકિના</u>
×		2		
<u>ધાગેત્રક</u>	<u>ધિંનાગીના</u>	<u>ધાગેતિટ</u>	<u>ધાગેત્રક</u>	<u>ધિંનાગીના</u>
0		3		

પલટો-4

<u>ધાગેત્રક</u>	<u>ધિંનાગીના</u>	<u>ધિંનાગીના</u>	<u>ધાગેત્રક</u>	<u>ધિંનાગીના</u>
×		2		
<u>ધાગેત્રક</u>	<u>ધિંનાગીના</u>	<u>ધાગેતિટ</u>	<u>ધાગેત્રક</u>	<u>તિંનાકિના</u>
0		3		
<u>તાકેત્રક</u>	<u>તિંનાકિના</u>	<u>તિંનાકિના</u>	<u>તાકેત્રક</u>	<u>તિંનાકિના</u>
×		2		
<u>ધાગેત્રક</u>	<u>ધિંનાગીના</u>	<u>ધાગેતિટ</u>	<u>ધાગેત્રક</u>	<u>ધિંનાગીના</u>
0		3		

તિહાઈ

(1)	<u>ધાગેત્રક</u>	<u>ધિંનાગીના</u>	<u>ધાગેતિટ</u>	<u>ધાગેત્રક</u>	<u>ધિંનાગીના</u>
	×		2		

	<u>ધાડધાગે</u>	<u>ત્રકધિના</u>		<u>ગીનાધાડ</u>	<u>ધાગેત્રક</u>	<u>ધિનાગીના</u>		ધી
	0			3				×
(2)	<u>ધાગેત્રક</u>	<u>ધિનાગીના</u>		<u>ધાગેતિટ</u>	<u>ધાગેત્રક</u>	<u>ધિનાગીના</u>		
	×			2				
	<u>ધાડતીડ</u>	<u>ધાડડડ</u>		<u>ધાગેત્રક</u>	<u>ધિનાગીના</u>	<u>ધાગેતિટ</u>		
	0			3				
	<u>ધાગેત્રક</u>	<u>ધિનાગીના</u>		<u>ધાડતીડ</u>	<u>ધાડડડ</u>	<u>ધાગેત્રક</u>		
	×			2				
	<u>ધિનાગીના</u>	<u>ધાગેતિટ</u>		<u>ધાગેત્રક</u>	<u>ધિનાગીના</u>	<u>ધાડતીડ</u>		ધી
	0			3				×

સ્વાધ્યાય

નીચે આપેલ કાયદાના ત્રણ પલટા અને અને તિહાઈ બનાવો.

(1)	<u>ધાતી</u>	<u>ટધા</u>		<u>તીટ</u>	<u>ધાધા</u>	<u>તિના</u>		<u>તાતી</u>	<u>ટતા</u>		<u>તીટ</u>	<u>ધાધા</u>	<u>ધિના</u>	
	×			2				0			3			
(2)	<u>ધાધા</u>	<u>તિરકિટ</u>		<u>ધાતિ</u>	<u>ધાધા</u>	<u>તિના</u>		<u>તાતા</u>	<u>તિરકિટ</u>		<u>ધાતિ</u>	<u>ધાધા</u>	<u>ધિના</u>	
	×			2				0			3			

* * *

પ્રસ્તાવના :

તબલાના વિદ્યાર્થીઓને અલગ અલગ તાલોમાં વાદનની ક્ષમતા કેળવવા અલગ અલગ તાલોમાં તૈયારી કરવી જરૂરી છે. વિદ્યાર્થીમાં જ્ઞાનવર્ધન થાય એ જ હેતુથી આ એકમમાં તાલ રૂપકને અલગ અલગ રીતે કેવી રીતે વગાડી શકાય તેનું જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું છે અને તિહાઈ પણ કેવી રીતે વગાડી શકાય તેનું ક્રિયાત્મક જ્ઞાન અપાયું છે.

તાલ રૂપકમાં બે કિસ્મ અને બે તિહાઈ વગાડવાનું જ્ઞાન

તાલ - રૂપક, માત્રા - 7

	1 તીં 0	2 તીં	3 ના	4 ધીં 2	5 ના	6 ધીં 3	7 ના	1 તીં 0
કિસ્મ								
(1)	તીં 0	તીં	ના	ધીં 2	નાના	ધીં 3	નાના	
(2)	તીં 0	તીં	નાના	ધીં 2	નાના	ધીં 3	નાના	
(3)	તીં 0	તીં	નાના	ધીંધી 2	નાના	ધીંધી 3	નાના	
(4)	તીં 0	તીં	નાના	ધીં 2	ના	ધાગેત્રક 3	ધિંનાગીના	
(5)	તીં 0	તીં	ના	ધીં 2	ત્રક	ધીંધી 3	નાના	

તિહાઈ

(1)	ધાગેતિટ 0	તાગેતિટ	ધાડધાગે	તિટતાગે 2	તિટધાડ	ધાગેતિટ 3	તાગેતિટ	તીં 0
(2)	ધાતિરકિટતક 0	તાતિરકિટતક	ધાડધાતિર	કિટતકતાડતિર 2	કિટતકધાડ	ધાતિરકિટતક 3	તાતિરકિટતક	તીં 0

સ્વાધ્યાય

- (1) તાલ - રૂપકમાં બીજા બોલોનો ઉપયોગ કરી પાંચ કિસ્મ બનાવો.
- (2) અલગ અલગ બોલોની ત્રણ તિહાઈ બનાવો.

* * *

પ્રસ્તાવના :

તબલાવાદનના વિદ્યાર્થીઓને ખાસ ધ્યાન રાખવું જોઈએ કે જેવી રીતે ત્રિતાલ, એકતાલ, ઝપતાલ વગેરે તાલોમાં કાયદા પલ્ટા તિલાઈ, ટુકડા, મુખડા, પરન વગેરે પ્રકારો વગાડવામાં આવે છે તેવી જ રીતે દાદરા - કહરવા આ બે તાલો એવા છે કે જેનો ઉપયોગ સુગમ સંગીત, ભજન, ચિત્રપટ સંગીત વગેરેમાં વધુ થાય છે અને આ તાલોમાં કાયદા, પલ્ટા વગાડવામાં આવતા નથી, પરંતુ લગ્ગી વગાડવામાં આવે છે. લગ્ગી વગાડવા માટે હાથની તૈયારી હોવી ખૂબ જ જરૂરી છે એટલે હાથની તૈયારી કરવા માટે દાદરા, કહરવા, તાલોની લગ્ગીનું જ્ઞાન આ એકમથી પ્રાપ્ત થશે.

તાલ - દાદરા લગ્ગી

(1)	ધાતી	ધાધા	તિંના	તાતિ	ધાધા	ધિંના
	×			2		
(2)	ધાતી	ધાધા	તિરકિટ	તાતિ	ધાધા	તિરકિટ
	×			0		
(3)	ધાગેધિંના	ગીનાધાગે	તિંનાકિના	તાકેતિંના	કિનાધાગે	ધિંનાગીના
	×			0		

તાલ - કહરવા લગ્ગી

(1)	ધા	તીં	ના	ના	તા	તીં	ના	ના
	×				0			
(2)	ધા	ધાતીં	નક	તિંના	તા	તાતીં	નક	ધિંના
	×				0			
(3)	ધાધાધાતીં	નાનાતીંના	તાતાતાતીં	નાનાધીંના	ધાધાધાતીં	નાનાતીંના	તાતાતાતીં	નાનાધીંના
	×				0			

સ્વાધ્યાય

ઉપર્યુક્ત લગ્ગી પ્રમાણે દાદરા અને કહરવા તાલમાં બીજી લગ્ગી બનાવો.

* * *

પ્રસ્તાવના :

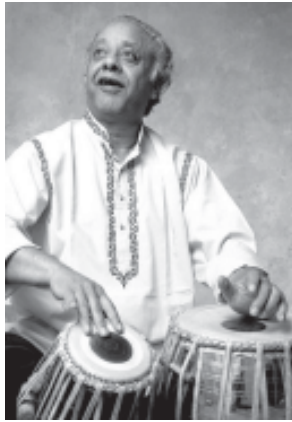
આ એકમમાં વિદ્યાર્થીઓ ભારતના પ્રસિદ્ધ તબલાવાદકોનો જીવનપરિચય પ્રાપ્ત કરી તેઓના જીવનમાંથી પ્રેરણા મેળવશે. તબલાવાદકોની વાદન પરંપરા વિશે જાણકારી પ્રાપ્ત કરશે. તબલાવાદનના વિકાસમાં આ પ્રસિદ્ધ તબલાવાદકોનો શો ફાળો હતો જેવી અનેક બાબતોથી વિદ્યાર્થીને અવગત કરવાના આ એકમ પ્રોજેક્ટ કાર્યરૂપે આપવામાં આવ્યો છે.

ભારતના પ્રસિદ્ધ તબલાવાદકોનો પરિચય સંગ્રહ**(1) ઉસ્તાદ હબીબુદ્દીનખાં**

ઉસ્તાદ હબીબુદ્દીનખાંનો જન્મ ઈ.સ. 1899માં મેરઠમાં થયો હતો. તેમના પિતા ઉસ્તાદ શમ્સુખાં સાહેબ એક ખ્યાતનામ તબલાવાદક હતા. હબીબુદ્દીનખાં નાનપણથી જ તબલાંની શિક્ષા પિતાજી પાસેથી શરૂ કરી. ત્યાર બાદ દિલ્હી ઘરાનાની તાલીમ દિલ્હી ઘરાનાના ખલીફા ઉસ્તાદ નથુખાં સાહેબ પાસેથી મેળવી. આમ દિલ્હી અને અજરાડા ઘરાનાની તાલીમ એમણે હસ્તગત કરી. તે સિવાય બીજા પણ ઘરાનાના બોલ તેઓ ઉત્તમ રીતે વગાડતા હતા, પરંતુ એમની પોતાની પસંદગી દિલ્હી અને અજરાડા ઘરાના પર વિશેષ હતી.

ભારતના અનેક સંગીત સંમેલનોમાં એમને ખૂબ જ આદરથી આમંત્રણ મળતા હતા અને બધા જ સંગીત સંમેલનોમાં ઉત્તમ કાર્યક્રમ આપીને એમણે ખૂબ જ નામના પ્રાપ્ત કરી હતી. તબલાં સોલો અને સંગતમાં એમનો જવાબ ન હતો. ઘણા નામી કલાકારો સાથે ગાયન-વાદનની સંગિત કરીને એમણે ખ્યાતિ મેળવી હતી.

એમના ઉત્તમ પ્રદાન બદલ લખનઉ સંગીત સંમેલન દ્વારા તેઓને ‘સંગીત સમ્રાટ’ની ઉપાધિ મળી હતી. એમણે આકાશવાણી દ્વારા પણ અનેક કાર્યક્રમ આપ્યા હતા. સન 1970-71માં સંગીત નાટક અકાદમી દ્વારા એમને પુરસ્કાર પ્રાપ્ત થયો હતો. છેલ્લે લકવો થતાં 20 જુલાઈ, 1972માં મેરઠમાં તેમનું અવસાન થયું.

(2) ઉસ્તાદ અલ્લારખાં

પંજાબ ઘરાનાના ખ્યાતનામ તબલાવાદક ઉ. અલ્લારખાંનો જન્મ જમ્મુમાં પંજાબી ખેડૂત હાશિમઅલીને ત્યાં ઈ.સ. 1919માં થયો હતો.

લગભગ 15-16 વર્ષની ઉંમરથી જ તેઓ પઠાનકોટની નાટક કંપનીમાં કામ કરતા હતા. આ નાટક કંપનીમાં ઉસ્તાદ કાદિરબક્ષના શિષ્ય લાલ મુહમ્મદ તબલાવાદક તરીકે કામ કરતા હતા. બાળપણથી જ ગાયનવાદનનો શોખ હોવાથી એમણે એમની પાસેથી તબલાં શીખવાનું શરૂ કર્યું અને ખૂબ જ રિયાઝ કરીને વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી. ત્યાર બાદ જ્યારે ગુરુદાસપુર પાછા આવ્યા અને ગુરુદાસપુરમાં એક સંગીત-સંસ્થાની સ્થાપના કરી.

થોડા સમય પછી તેઓ એમના કાકાની સાથે લાહોર રહેવા આવ્યા. અહીં લાહોરમાં પંજાબ ઘરાનાના ખલીફા ઉસ્તાદ કાદિરબક્ષ રહેતા હતા. તેમની પાસેથી તબલાંની શિક્ષા પ્રાપ્ત કરી. ત્યાર પછી લાહોર, દિલ્હી વિગેરે જગ્યાએ રેડિયો ઉપર કાર્યક્રમ આપવા લાગ્યા. ત્યાર બાદ સન 1937માં મુંબઈ આવ્યા. મુંબઈમાં આવીને રેડિયો સ્ટેશન પર સ્ટાફ આર્ટિસ્ટ તરીકે સેવા બજાવા લાગ્યા. 1942માં રેડિયો સ્ટેશનની નોકરી છોડીને ફિલ્મ ક્ષેત્રે ઝંપલાવ્યું. જેના ફળસ્વરૂપ સનરાઈઝ પિક્ચર, મોહન સ્ટુડિયો, સાદિક પ્રોડક્શન વગેરે સ્ટુડિયોમાં એમણે સંગીત નિર્દેશનનું કાર્ય કર્યું. ત્યાર બાદ રંગમહલ સ્ટુડિયોમાં સંગીત નિર્દેશકનું પદ સંભાળ્યું અને સંગીત નિર્દેશક એ કુરેશી તરીકે નામના પ્રાપ્ત કરી.

તબલાવાદનમાં પંજાબ ઘરાનાની વિશેષતાઓ અને અપૂર્વ તૈયારી તેમની વિશેષતા છે. સાથ-સંગતમાં તંત્રકારો જોડે સવાલ જવાબ કરવાની પદ્ધતિ, શ્રોતાઓને મંત્રમુગ્ધ કરી દેતા જગવિખ્યાત નૃત્યકાર, તંત્રકાર જોડે તબલાં સંગત કરીને એમણે ખૂબ જ નામના પ્રાપ્ત કરી.

દેશ-વિદેશમાં સરોદવાદક ઉસ્તાદ અલીઅકબર ખાં તથા પંડિત રવિશંકરજી સાથે સાથ-સંગત કરીને એમણે વિશ્વભરમાં ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી.

આવા મહાન તબલાં વાદકનું ૩૭ ફેબ્રુઆરી, ૨૦૦૦ના દિવસે મુંબઈમાં ટૂંકી માંદગીમાં નવિન થયું. પણ આજે ય એમની કલા અમર છે.

(૩) પં. સામતા પ્રસાદ

પંડિત સામતા પ્રસાદનો જન્મ ૨૦ જુલાઈ, ૧૯૨૧માં કબીર ચૌરા કાશીમાં થયો હતો. એમની પ્રારંભિક શિક્ષા પિતા પંડિત બાયાપ્રસાદ મિશ્ર પાસેથી લીધી. પિતાજી પાસે સાત વર્ષ સુધી શિક્ષા પ્રાપ્ત કર્યા બાદ પિતાજીનું અવસાન થતાં તબલાંની શિક્ષા પંડિત બિક્કુજી મિશ્ર પાસેથી લેવાનું શરૂ કર્યું. અત્યંત કઠોર રિયાઝથી એમણે તબલાવાદનમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરી એમણે કરેલા પરિશ્રમના ફળસ્વરૂપે અનેક સંગીત સંમેલનોમાં કાર્યક્રમ માટે એમને આમંત્રણ મળવા લાગ્યા અને એમણે તબલાં સોલોવાદન અને તબલાં સંગતમાં ઉત્તમ કલાકાર તરીકે નામના પ્રાપ્ત કરી. ભારતના અનેક સંગીત સંમેલનોમાં તેમજ રેડિયો, દૂરદર્શન પર અનેક કાર્યક્રમ આપીને બનારસ ઘરાનાના તબલાંસમ્રાટ ‘પ્રતપ્તુ મહારાજ’ના ઘરાનાના તબલાવાદકોમાં ‘ગુદઈ મહારાજ’ તરીકે નામના પ્રાપ્ત કરી.

શાસ્ત્રીય સંગીત ઉપરાંત ફિલ્મી સંગીતમાં પણ તબલાવાદનનો પરિચય એમણે આપ્યો છે. જેમાં ‘ઝનક ઝનક પાયલ બાજે’, ‘બસંત બહાર’, ‘શોલે’ જેવી ફિલ્મોમાં તબલાવાદન દ્વારા આમજનતાને પણ સંગીતમાં રસ લેતા કરીને સમાજોપયોગી કાર્ય કરેલ છે.

એમને ઘણા એવોર્ડથી સન્માનિત કરવામાં આવ્યા છે. જેમાં (૧) સન ૧૯૬૯માં સંગીત નાટક અકાદમી એવોર્ડ, (૨) સન ૧૯૭૨માં ભારત સરકાર દ્વારા પદ્મશ્રી એવોર્ડ, (૩) ૧૯૮૫માં કોલકતામાં ‘હાફિજઅલી’ પુરસ્કાર (૪) સન ૧૯૯૧માં ભારત સરકાર દ્વારા ‘પદ્મભૂષણ’ એવોર્ડ મુખ્ય છે.

એમના શિષ્યોમાં શ્રી ભોલેપ્રસાદ સિંહ - પટના, શ્રી નીતિન ચેટર્જી, નભકુમાર, સંખાબક્ષી, સ્વ. ચંદ્રકાન્ત કામત, પંડિત કુમારલાલ મુખ્ય છે.

ત્રિતાલ, રૂપક, ધમાર અને સવારી આ તાલો એમની પસંદગીના તાલો છે. જેમાં એમણે ઘણા તબલાં સોલોવાદનના કાર્યક્રમ આપેલ છે.

તેઓ તબલાવાદક તથા ઉત્તમ શિક્ષક પણ હતા. એમણે પૂનામાં એક વર્કશોપનું આયોજન કરેલું હતું. જેમાં તબલાં શિખવાડતાં એમની તબીયત બગડતાં હોસ્પિટલમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા હતા. જ્યાં ૨૧ મે, ૧૯૯૪ના રોજ ૭૩ વર્ષની ઉંમરે એમનું અવસાન થયું.

(૪) ઉસ્તાદ ઝાકિર હુસેન

ઉસ્તાદ ઝાકિર હુસેનનો જન્મ ૯ માર્ચ, ૧૯૫૨ના રોજ મુંબઈમાં થયો. આ કલાકારનો ઉછેર સંગીતપ્રિય વાતાવરણમાં થયો. એમના પિતા ઉસ્તાદ અલ્લારખાં વિશ્વવિખ્યાત તબલાવાદક હતા. જેથી તબલાંની શિક્ષા ઘરમાંથી જ મળી. એમણે સ્કૂલનું શિક્ષણ માહિમની સ્કૂલમાંથી લીધું અને કોલેજનું શિક્ષણ સેન્ટ ઝેવિયર્સ કોલેજ મુંબઈમાંથી પૂર્ણ કર્યું. ભણવાની સાથોસાથ તબલાંનું પણ શિક્ષણ એમણે પ્રાપ્ત કર્યું અને અથાગ પરિશ્રમ કરીને તબલાવાદનની કલામાં નિપુણતા પ્રાપ્ત કરી.

તબલાં સોલોવાદનમાં તો એમણે ખૂબ જ શ્રેષ્ઠ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે, પરંતુ ભારત અને દુનિયાભરના ઉચ્ચતમ કલાકારો સાથે તબલાવાદન કરીને વિશ્વભરમાં તબલાવાદન ક્ષેત્રે ભારતને શ્રેષ્ઠતમ સ્થાન પ્રાપ્ત અપાવ્યું છે.

એમને પંજાબ ઘરાનાની શિક્ષા મળી છે, પરંતુ એમણે દિલ્હી, અજરાડા, ફરુખાબાદ, બનારસ, લખનૌ જેવા ઘરાનાઓ પણ સહજ રીતે વગાડીને સંગીત જગતમાં અનેરું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે.

એમણે પૂર્વ અને પશ્ચિમનું સામ્રાજ્ય સાધ્યું છે. પૂર્વમાં તો તેમણે દરેક શ્રેષ્ઠ કલાકારો સાથે સંગત કરી છે, પરંતુ પશ્ચિમી કલાકારો જેવા કે મહાવિષ્ણુ, જોનમેકોગલિન, જાર્જહેરિસન, જોન હાર્ડી વગેરે સાથે પણ સાથસંગતિ કરીને વિશ્વમાં ખ્યાતિ મેળવી છે.

1973માં એમને પહેલું આલ્બમ ‘લિવિંગ ઈન મેટેરિયલ વર્લ્ડ’ આવ્યું. 1973થી 2007 સુધી એમણે જુદા જુદા આંતરરાષ્ટ્રીય સમારોહ અને આલ્બમોમાં પોતાની કલાનો જાદુ પાથર્યો છે.

સન 1988માં એમને ભારત સરકાર દ્વારા પદ્મશ્રીનો પુરસ્કાર આપીને સન્માનિત કરવામાં આવ્યા. ત્યાર બાદ સન 2002માં સંગીત ક્ષેત્રે શ્રેષ્ઠ યોગદાન બદલ ‘પદ્મભૂષણ’ના પુરસ્કારથી પણ તેઓ સન્માનિત થયા છે. સન 1992 અને 2009માં સંગીતનો સૌથી પ્રતિષ્ઠિત પુરસ્કાર ગેમી એવોર્ડ આપીને એમનું સન્માન કરવામાં આવ્યું.

હાલ તેઓ કેલિફોર્નિયા(અમેરિકા)માં અલીઅકબર કોલેજ ઓફ મ્યુઝિકમાં સેવા આપી રહ્યા છે. આમ, એક ઉત્તમ કલાકાર અને ઉત્તમ શિક્ષક તરીકે પણ એમણે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે.

(5) ડાહ્યાલાલ શિવરામ નાયક

ડાહ્યાલાલ શિવરામ નાયકનું નામ ગુજરાતમાં જ નહિ, ભારતભરમાં એક સંગીતના શાસ્ત્રકાર તરીકે જાણીતું છે. એમને પંડિત આદિત્યરામની પરંપરાના સંગીતકાર તરીકે ઓળખાવીએ તો પણ કશું ખોટું નથી. પિતા શિવરામ, પિતામહ મનસુખરામ અને પ્રપિતામહ બહેચરદાસ એમ ચાર ચાર પેઢીથી સંગીતના સંસ્કાર સહજ રીતે જ પામ્યા હતા. એમના પિતાશ્રી ભાવનગરના રાજયગાયક હતા. પિતાના અવસાન પછી ડાહ્યાલાલે એ સ્થાન શોભાવ્યું. ભાવનગરમાં રહીને એમણે સંગીતની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ કરી હતી.

શ્રીયુત ડાહ્યાલાલનો જન્મ 1869માં થયો હતો. શરૂઆતના થોડા વર્ષો એમણે મુંબઈની દાદાભાઈ ટૂંડીની નાટકકંપનીમાં કામ કરેલું, પણ પછીથી ભાવનગર આવીને રહ્યા. ભાવનગરના મહારાજા ભાવસિંહજી કલા પ્રેમી હતા અને એમણે ડાહ્યાલાલને ભાવનગરના રાજ્ય ગાયક તરીકે નિયુક્ત કરેલા. ભાવનગરમાં તેઓ તેમના મૃત્યુ સુધી રહેલા. એમની મહારાજા પ્રત્યેની પ્રીતિ અનન્ય હતી.

ડાહ્યાલાલનું મહત્વનું એક કાર્ય તે એમણે સંગીતવિષયક લખેલો ગ્રંથ ‘શ્રી સંગીત કલાધર’. આ ઉપરાંત એમણે એ સમયે સંગીત શાસ્ત્ર ઉપર અનેક ગ્રંથો લખેલા. આ ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખનીય એવા ‘સંગીતના મૂળતત્ત્વો’, ‘મ્યુઝિક મેન્યુઅલ’ (અંગ્રેજીમાં), ‘સાહિત્ય કાસાર’ (કાવ્ય પુસ્તક), ‘સંગીત બાલપોથી’, ‘સંગીત શિક્ષક’, ‘વર્તમાન મહાભારત દુર્ગાખ્યાન’, વર્તમાન મહાભારત ‘બેલ્જિયમાખ્યાન’, વર્તમાન મહાભારત ‘હિંદી વિક્રમાખ્યાન’ તથા બીજા કેટલાક પુસ્તકો પણ ખરા જ. આ ઉપરાંત એમણે મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ સાથે મળીને પણ પાંચેક પુસ્તકો લખેલા છે. આમાં ‘પ્રભાકર પચ્ચીશી’ (જેમાં સર પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી સાહેબની પ્રશસ્તિ),

‘ધીર વિજય’ અને દુઃખી સંસાર જેવા કેટલાક નાટકોનો પણ સમાવેશ થાય છે. લેખક ભાવનગરના રાજ્ય ગાયક હોવાથી

આ બધી પ્રવૃત્તિ મહારાજા સાહેબના પ્રોત્સાહનથી કરતા હતા. પણ ગુણજ નેકનામદાર મહારાજા સાહેબ શ્રી ભાવસિંહજીના સ્વર્ગવાસ પછી જીવન પર મોહ રહ્યો નહિ. અને તેમની તમામ પ્રવૃત્તિઓ શાંત પડી ગઈ.

ભાવનગરની સામળદાસ કોલેજના પ્રોફેસર શ્રી રવિશંકર મહાશંકર જોષીએ ‘શ્રી સંગીત કલાધર’ની પ્રસ્તાવનામાં ગ્રંથના રચનાર (લેખક) વિષે નોંધ્યું છે. ગ્રંથકર્તાને મહારાજા શ્રી ભાવસિંહજીના સ્વર્ગવાસ પછી જીવન પર મોહ રહ્યો નહિ. તેમની તમામ પ્રવૃત્તિઓ શાંત પડી ગઈ. મહારાજાશ્રીના વિયોગના સ્મરણના ચિન્હ તરીકે પંચકેશ ધારણ કર્યા. પાંચ પાંચ વર્ષોનો કાટ અને ધૂળ વાઘો અને પુસ્તકો પર ચડી ગયાં. હૃદયના તારો તૂટી ગયાં આધાર વિના આધેય શી રીતે રહે ! કલા માત્રના સ્વભાવમાં આજ એક દોષ હોય છે કે કલા, કલાકાર અને તેનો આધાર ત્રણેમાંથી એકને છૂટાં પાડતાં ત્રણે નાશ પામે છે, એ જ વિધિનો સંકેત હતો.

‘શ્રી સંગીત કલાધર’ એ એક અત્યંત મૂલ્યવાન ગ્રંથ છે, જે હજી આજે પણ પુનઃમુદ્રિત સ્વરૂપમાં ઉપલબ્ધ છે. અલબત્ત એમાં આપેલા ગીતો અને તેની નોટ્સનો આજે પ્રચલિત નથી, પણ એમાં મૂકેલી શાસ્ત્રીય વાતો અને રાગદારી, તાલ વિશેની જાણકારી અત્યંત ઉપયોગી છે. સંગીતના અભ્યાસીને માટે મહત્વની છે. એ સમયે આ કક્ષાનો કોઈ ગ્રંથ સંગીત વિષયમાં ઉપલબ્ધ ન હતો તેવા સમયે ગુજરાતમાં અને ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલો આ ગ્રંથ છે તે ખાસ નોંધવું રહ્યું.

ડાહ્યાલાલભાઈનો દેહ કદાવર અને કંઠ સૂરીલો હતો. પણ એ સમયના અન્ય સંગીતકારોના કોઈ આધારો નથી તેમ ડાહ્યાલાલ ભાઈના સંગીત અંગેના પણ કોઈ આધારો અત્યારે ઉપલબ્ધ નથી. એમનું અવસાન 1925માં થયું. શક્ય છે કે એમનાં શિષ્યો કે એમના શિષ્યોના શિષ્યો હજી ભાવનગરમાં કોઈ મળી આવે.

પ્રોજેક્ટ કાર્ય

1. ભારતના અન્ય સુપ્રસિદ્ધ તબલાવાદકોના ફોટોગ્રાફ્સહિત તેમના જીવનપ્રસંગની માહિતી એકઠી કરી પ્રોજેક્ટ કાર્ય તૈયાર કરવું.

* * *